

Metode i javni rituali nacionalističke i religijske indoktrinacije unutar školskog obrazovanja tokom prvih dekada hrvatske države, prema sjećanju generacija rođenih 1980/1990-tih

Avramović, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:385131>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci,
Odsjek za kulturalne studije

**Diplomski rad: Metode i javni rituali nacionalističke i religijske
indoktrinacije unutar školskog obrazovanja tokom prvih dekada
hrvatske države, prema sjećanju generacija rođenih 1980-tih/1990-tih**

Student: Ana Avramović, druga godina diplomskog studija kulturologije

Profesor: dr.sc. Sanja Puljar D'Alessio

U Rijeci, rujan 2018

Sadržaj:

Sažetak.....	3
Summary.....	4
Uvod.....	5
Metodologija.....	8
Prethodna istraživanja.....	12
Društveni kontekst.....	13
Vjeronauk u Hrvatskoj.....	21
Ceremonije, priredbe i rituali.....	25
Sveta mjesta.....	32
Zadaci i obrazovni program.....	34
Udžbenici.....	38
Identificiranje Drugog u ‘90-tima.....	40
Prisila okoline/ zadiranje u privatnost/ diskriminacija.....	41
Motivi i osjećaji.....	48
Budućnost sjećanja.....	60
Zaključak.....	62
Reference.....	69
Popis literature.....	78

Sažetak

Na prijelazu iz komunističkog u kapitalističko društvo, Hrvatska je pokušavala izgraditi novi nacionalni identitet koji bi je odvojio od bivše Jugoslavije. Pristup koji je odabran težio je ka religijskom nacionalizmu, odnosno, snažnom ispreplitanju nacionalnog i religijskog identiteta, što je vratilo vjeronauk u školske klupe, te stvorilo neobično ozračje u samom obrazovnom programu. Školske su godine ponegdje započinjale misama, vjerski se sadržaj provlačio školskim priredbama, utjecao na predstavljanje gradiva u udžbenicima, te u većoj ili manjoj mjeri poticao na neprihvatanje onih koji su označeni kao drugačiji. Ovakav tip pristupa obrazovanju nije se naročito svojim metodama razlikovao od nekadašnjeg sustava, iako se država deklarativno u potpunosti odricala jugoslavenskog naslijeđa. Tipovi metoda variraju od generacije do generacije; dok ratne godine inzistiraju na rituelu i pretežno se oslanjaju na vjeru, nešto kasnije javljaju se i snažni nacionalistički mitovi, te nova mjesta za štovanje i komemoracije, utemeljena u netom završenom ratu. Iako se Hrvatska sve više i više udaljava od rata, što dovodi do neke razine opuštanja po pitanju identiteta (primjerice, snažno odbijanje Balkana pretvorilo se s vremenom u djelomično prihvatanje), razina utjecaja religijske ideologije u obrazovnom je sustavu i dalje vidljiva. Rituali su, doduše, zamrli, no udžbenički sadržaj i dalje slijedi nit poticanja religijskog nacionalizma.

Ključne riječi; nacionalizam, religija, indoktrinacija, socijalizacija, ideologija, obrazovanje, ceremonije, rituali

Summary

During the transition from the communist to capitalistic society, Croatia tried to build a new type of national identity that would separate it from the former Yugoslavia. The chosen approach was religious nationalism, a tendency to strongly associate the national identity with a specific religion. This resulted in establishment of religious education that severely interfered in the school program. Each school year began with a mass, many school ceremonies and celebrations had religious undertones, the textbooks were full of religious ideology, not to mention that this type of identity encouraged distrust towards those that didn't fit into it. This type of educational system used methods from the previous state, although Croatia was representing itself as fully different. The methods vary between generations. During the war years, the rituals and religion seem to be more important due to the lack of established national mythology and relevant national toponimy. In the later years, the national mythology becomes stronger and new places of worship emerge from the recent war. Although Croatia is now far enough from the war period, which leads to certain amounts of “relaxing” when it comes to identity (for example, the denial of the Balkan part of Croatian identity has slowly become partial expection), the level of religious ideology in the educational system is still high. The rituals in schools have withdrawn, but the content taught to young generations still has a tendency towards religious nationalism.

Key words: Nationalism, religion, indoctrination, socialization, ideology, education, ceremonies, rituals

Uvod

Svaka je kultura po svojoj prirodi ideološkaⁱ, stoga i indoktrinacijska, a različiti oblici socijalizacijskih procesa omogućuju njenim mlađim članovima uspješnu inicijaciju u vrijednosni sustav iste. Roger Griffin opisuje ideologiju kao jedan od osnovnih sastojaka kulture. Ona funkcionira prema pravilima koje određena kultura određuje, iako pod upravom svake kulture djeluje više od jedne ideologije. Ipak, kada govorimo o “*propagandnom*” obrazovanju, pretpostavljamo da je razina indoktrinacije izrazito naglašena, planirana, kontrolirana.

U suvremenim društvima, ulogu inicijatora obnašaju institucije kojima upravlja država, kao vrhovna ideološka, no, svojim mladim članovima, izrazito apstraktna zajednica. Benedict Andersonⁱⁱ je naziva imaginarnom zajednicom, jer se bazira na zamišljenom zajedništvu ljudi koji se ne poznaju, a žive na području istog, politički dogovorenog teritorija. Kao takva, nacija se razlikuje od obitelji ili klana gdje se članovi međusobno dobro poznaju, te dijele isto podrijetlo. Nacija nije intimni tip zajednice, iako inzistira na mitologiji koja bi trebala učvrstiti emocionalne spone među njezinim članovima.

Inicijacije suvremenih društava često korespondiraju sa školskim obrazovanjem, a isto je jedan od glavnih nosioca mentalnog oblikovanja novih članova apstraktne zajednice nacije. Louis Althusserⁱⁱⁱ školu svrstava u ideološke aparate države, smatrajući je, nakon obitelji, glavnim ideološkim faktorom u procesu oblikovanja mišljenja i vrijednosnih sudova koji odgovaraju određenoj naciji-državi. U kombinaciji s represivnim institucijama, poput vojske, koje imaju legitimno pravo na nasilje i prisilu, ideološki aparati države, uprežući ideologiju kao svoje oružje, oblikuju, odnosno, proizvode pojedinca.

Nakon raspada Jugoslavije, uspostavlja se demokratska država Hrvatska. Polaznici škola tokom početnih dekada države, rođeni tokom 1980-tih i 1990-tih, izloženi su izrazito specifičnom obrazovnom programu koji izjednačava religijski i nacionalni identitet i potiče negativne stavove prema različitosti, odražavajući time snažan kontinuitet s komunističkim naslijeđem, iako se deklarativno odričući istog.

Indoktrinacija se provodi kroz sam nastavni materijal, nudeći upitan udžbenički sadržaj, uplitanje vjere u školski sustav, ne samo kroz nastavu vjeronauka, već i druge predmete, školske zadatke, te priredbe i manifestacije na području škole koje redovito poprimaju suptilne ili otvorene vjerske nijanse, zamućujući time granicu između svakodnevnog i sakralnog moda zajednice, odnosno, onog koji uključuje običnu i tzv. ritualnu svijest^{iv}, što je naročito naglašeno u malim sredinama.

Ritualnu svijest bismo ugrubo mogli opisati kao specifično stanje, različito od uobičajenog, u kojem se pojedinac nalazi tokom rituala, bilo da govorimo o drastičnoj razlici, potaknutoj opijatima i snažnim transom ili pak blažoj razlici koja se očituje tek u strahopoštovanju, svečanosti, pa čak i nelagodi.

Pritisak katoličanstva u sprezi s nacionalizmom proteže se različitim sferama; tako govorimo o već spomenutom problematičnom nastavnom programu, neprimjerenim zadacima, manifestacijama, ceremonijama i priredbama koje jače ili slabije forsiraju vjerski sadržaj i poistovjećuju ga s nacionalnim identitetom, poput mise na početku školske godine kojoj prisustvuju sva djeca, bilo da idu ili ne idu na vjeronauk, kao ceremonije kojom se otvara (blagoslivlje) nova školska godina.

Nadalje, jedan dio nastavnog osoblja, unutar i izvan vjeronauka, koristi se neprimjerenim i grubim komentarima da bi ocrnio djecu čiji interesi otklanjaju od propisanog katoličkog koda, vrši se izniman pritisak na roditelje koji djecu ne žele upisati na vjeronauk, a institucije također otežavaju djeci i roditeljima ispis iz vjeronauka ukoliko izraze takvu želju. Kombinacija metoda kojima su djeca u školama izlagana ponegdje vodi diskriminaciji i nasilju, ovisno o sredini u kojoj polaznici škola žive.

Branko Ančić i Tamara Puhovski^v u svojem se istraživanju oslanjaju na ideju povrjeđivanja prava nereligioznih osoba i njihove djece, s čime se fokus ovoga rada donekle razilazi. Prema intervjuima s odabranim ispitanicima, nije uočena značajna razlika u negativnim osjećajima između onih koji jesu, odnosno, nisu išli na vjeronauk. (Negativna iskustva vezana uz taj aspekt školskog života uočena su, do određene mjere, kod svih ispitanika, bili vjernici ili ne.)

No, bez obzira na negativno ili pozitivno vrednovanje utjecaja, modus operandi sustava u različitim sredinama Hrvatske, potencijalno je potaknuo oblikovanje specifičnih tipova reagiranja i ponašanja o kojima bi bilo potrebno izvršiti dodatna istraživanja da bi se specificirali.

Razina prisile varira od snažnog do suptilnog uplitanja, ovisno o sredini, u čemu manje sredine prednjače nad većima. Iako postoji nekoliko univerzalnih odlika koje se protežu iskustvima gotovo sviju ispitanika, implementacija metoda povjerena je lokalnim školskim autoritetima, te varira od škole do škole, ponegdje čak i u drastičnim razmjerima, a mogu se uočiti i određene razlike među generacijama.

Ovaj rad se bavi istraživanjem javnih rituala/manifestacija vjerske i nacionalističke prirode, provođenih nad polaznicima osnovnih škola (ili, eventualno srednjih, ukoliko su ispitanici tako procjenili), uzimajući u obzir populaciju koja je u sustav obrazovanja ušla u početnim dekadama novonastale hrvatske države. Riječ je o pojedincima rođenima tokom 1980-tih i 1990-tih. Prvenstveno se misli na rituale nacionalnog i religijskog predznaka, provođene ne unutar privatnog, već javnog odgoja-obrazovnog sustava, tj. škole. Rad također uključuje i suptilnije metode korištene unutar definiranog područja, do one mjere do koje to dopušta sjećanje ispitanika i njihova sposobnost opisivanja istih.

Svrha rada je ustvrditi i opisati organizaciju i metode ideološke indoktrinacije dječje populacije tokom rata '90-tih, kao i desetak godina kasnije, te njihov utjecaj, do one mjere do koje je to moguće. Motivacija rada je djelomično autobiografska, s obzirom da sam i sama pohađala školu u tom periodu, u vrlo maloj sredini, a obitelj mi je miješanog podrijetla. Uspomene na taj period, barem što se tiče mene i mojih bliskih prijatelja, izrazito su negativne, a rezultirale su i nekim specifičnim oblicima ponašanja, naročito u odnosu na autoritete, kao i izbor igara, stoga mi je cilj donekle proširiti vlastiti spektar shvaćanja „duha vremena“ ovog perioda, te načina na koji nas je isti oblikovao (ili pokušao oblikovati) kao ličnosti.

Teorijski okvir rada oslanja se na literaturu o antropološkim izučavanjima ideologije, rituala i ideoloških obrazaca, te znanstvene i popularno-medijske tekstove koji obrađuju temu vjeronauka ili vjerskih i nacionalističkih sadržaja u školama u Republici Hrvatskoj, kao i na rijetka ranija istraživanja slične tematike na području države.

Za razliku od vremenskog okvira kojime su odabrani ispitanici ograničeni, upotrebljeni tekstovi ne korespondiraju nužno s istim vremenskim periodom, odnosno, odnose se i na kasnije generacije čija iskustva nisu uključena u terenski dio rada, prvenstveno zato što su se mediji počeli snažnije baviti temom tek relativno nedavno.

Metodologija

Metodologija rada se oslanja na tehniku klasičnog i *dubinskog* intervjua^{vi}, te je glavni korpus informacija sjećanje ispitanika. Pod pojmom dubinski intervju podrazumijeva se visoka razina sudjelovanja ispitanika u određivanju okvira i prirode pitanja, čime im se daje sloboda da razgovor odvedu u smjeru onoga što oni smatraju relevantnim, bez obzira na mišljenja i namjere ispitivača. Dubinski intervju također zahtijeva komunikaciju licem u lice, tako da su ispitanici kod kojih se takav susret nije mogao organizirati zbog fizičke udaljenosti, istraživanju pristupili tehnikom klasičnog intervjua, preko različitih komunikacijskih medija (*Skype, mail*).

Navedeni podaci analizirani su na osnovu iskustava četrnaest ispitanika, uključujući i mene. Radi se o kvalitativnom tipu istraživanja koje je provedeno na malom uzorku. Od navedenih ispitanika, njih jedanaestero rođeno je tokom 1980-tih, tako da ova dobna skupina dominira, dok je ostatak rođen tokom 1990-tih.

Većina ispitanika moji su prijatelji, kolege ili poznanici, s obzirom da velik broj pojedinaca iz nešto daljih krugova nije želio govoriti o temi. Područja na kojima su se školovali su Zagreb, Ivanić Grad, Rijeka, Ravna Gora, Prelog i Končanica (Slavonija). U geografskom smislu, govorimo o prilično raspršenim područjima širom Hrvatske koja uključuju i manje i veće sredine, što će se pokazati značajnim, s obzirom da je iskustvo školovanja u većim gradovima, po pitanju ove teme, značajno različito od onog u manjim. Dobna skupina o kojoj govorimo kreće se između onih rođenih od 1981., pa do 1994. U istraživanju su sudjelovali pripadnici obaju spolova, a što se tiče ostalih karakteristika, i one su također raznolike. Neki od ispitanika pripadaju obiteljima srednje, neki radničke klase, većina su fakultetski obrazovani, izuzev dvojice, te se bave različitim poslovima.

(Psiholog, kuhar, video montažer, skladišni radnik, administrativni tehničar, student, telefonski operater itd.) Kod većine ispitanika, područje rada ne poklapa se nužno s onime što su završili.

Samo se jedna od ispitanica deklarira kao kršćanska vjernica, iako se njezin osjećaj religije ne poklapa niti sa snažnom poveznicom s nacionalizmom, niti nužno vjerskim običajima i ritualima, već više s duhovnim osjećajem. Ostali se pretežno kreću između ateizma, agnosticizma i sinkretičke, osobne duhovnosti. Što se tiče nacionalnog podrijetla, među ispitanicima ima onih koji se smatraju Hrvatima, kao i hrvatskih državljana čije obitelji njeguju drugačije narodnosti.

Razlozi odbijanja sudjelovanja u istraživanju, što se tiče generacija rođenih tokom '90-tih bili su nezainteresiranost za temu ili neshvaćanje, dok su generacije '80-tih odbile zbog negativnih emocionalnih iskustava ili straha. (Jedan je dio izjavio da se osjeća nesigurno ukoliko njihove riječi/stavovi postanu dio objavljenog rada, iako u anonimnom obliku, što, svakako, otvara mogućnost brojnih interpretacija). Činjenica da ljudi ne razumiju temu ili otvoreno ne žele o njoj govoriti zbog nelagode ili straha, sama je po sebi također značajna za analizu.

Uključivanje autora u svoje vlastito istraživanje naziva se autoetnografijom. Kao metoda istraživanja, autoetnografija se pojavila sredinom 1980-tih, a Judith Green i Amy Kyratzis^{vii} u njoj prepoznaju dva isprepletena narativa; onaj koji pripada ispitanicima, kao i onaj koji se odnosi na glas samog autora.

Norman Denzin i Yvonna S. Lincoln^{viii} pak naglašavaju da kvalitativna autoetnografska istraživanja pokušavaju razotkriti stvari u njihovom prirodnom okružju, a fenomene i pojave interpretirati kroz njihova značenja ljudima.

Ideja narativa, kao i kontekstualizacija ljudskih sjećanja iznimno je bitna za kvalitativna istraživanja unutar humanističkih znanosti, upravo zbog toga što se ista oslanjaju na ideju da je stvarnost konstruirana, ne objektivno data, te se interpretira kroz značenje koje događajima i stvarima pridaju ljudi, kao i kroz načine na koji organiziraju svoja sjećanja u okvire priče.

Autoetnografija se pojavljuje kao rezultat sve većeg naglaska etnografa na vlastitu interakciju s izučavanom kulturom, radije nego percipiranje sebe kao objektivnog promatrača koji bi bio izvanjski pozicioniran. Metoda također korespondira i sa sve snažnijim trendom antropološkog izučavanja vlastite kulture, a ne isključivo udaljenih, za istraživača egzotičnih lokacija.

Žanr autoetnografije razotkriva višestruke slojeve svijesti, povezujući pritom osobno s kulturalnim^{ix}.

Prema Deborah Reed-Danahay^x, autoetnografija posjeduje tri glavne karakteristike. Prva se odnosi na ulogu samog etnografa, te njegovu ili njezinu osobnu pozicioniranost. U ovom slučaju, autorica je tzv. *insider*, s obzirom da izučava fenomen kojemu je i sama bila svjedokom, unutar vlastite kulture, te vremena.

Druga karakteristika je priroda glasa, a treća takozvana kulturalna ukorijenjenost/iskorijenjenost, odnosno, progovara li subjekt o kulturi unutar koje se nalazi ili je od nje udaljen. Što se ovoga tiče, moja je pozicija udaljena, s obzirom da nisam pohađala vjeronauk, niti sam sudjelovala u religijskim običajima, a zbog podrijetla me se često nije niti smatralo Hrvaticom, što me čini nekime tko sudjeluje u hrvatskoj kulturi općenito, ali ovu konkretnu sferu promatra izvana.

Prema Leonu Andersonu^{xi}, možemo razlikovati evokativnu i analitičku autoetnografiju. U slučaju analitičke autoetnografije, autor je punopravni član zajednice koju opisuje, vidljiv je kao takav u samome tekstu, te se fokusira na pokušaj razumijevanja šireg društvenog konteksta u koji je smješten istraživani fenomen.

Evokativna autoetnografija usmjerenija je na introspekciju autora, te pokušaj povezivanja s potencijalnim čitateljima na osobnom nivou. Unutar ovoga rada, nećemo stvarati snažnu podijeljenost jednog i drugog pristupa tematici, već ćemo, ovisno o onome što dominira iskustvima ispitanika, varirati između jednog i drugog.

S obzirom da se radi o diplomskom radu, glavni bi okvir bio analitička autoetnografija, dok se evokativna tek pomalo provlači kroz nekoliko sjećanja koja sam sastavila stavljajući se u poziciju svojih ispitanika i, na neki način, odgovarajući na vlastita pitanja. Priroda diplomskog rada naprosto ne dopušta veću količinu eksperimentiranja s evokativnom autoetnografijom.

Očekivano, metoda autoetnografije izazvala je brojne polemike kada se pojavila, naročito zato što se postavila kao suprotnost uobičajenom znanstvenom stavu objektivnog promatrača, te su ju neki otpisali kao “pisanje fikcije”^{xii}, no prilikom izučavanja vlastitog društvenog okvira, bilo bi teško pretpostaviti da bilo tko, pa čak i obučeni znanstvenik, može biti izvan vlastite kulture.

S te strane gledano, autoetnografija predstavlja preklapanje kulturnog i osobnog, a izučavajući odabrani fenomen, također reflektira interakciju samog autora s predmetom i fokusom izučavanja.

Iako su pitanja intervjuja podlijegala velikoj količini personalizacije kroz razgovore i potpitanja, glavna tematska područja, ujedno i način na koji su pitanja bila sastavljena za sudionike koji su intervjuu pristupili pismeno, koncipirani su na slijedeći način:

1. Pokušaj se prisjetiti ceremonija, manifestacija, događanja ili zadataka koji su bili vezani uz religijski ili nacionalistički sadržaj, tokom pohađanja osnovne škole. U obzir dolaze sadržaji koji su se odvijali u samoj školi, dakle, ne u obiteljskom krugu. (Ukoliko se bolje sjećaš iz srednje, može i to). Npr., mnogi ljudi su rekli da se na početku ili kraju školske godine održavala misa, kod nekih se za određene praznike puštao Thompson na razglas, u mojoj školi smo morali pisati anonimne sastavke o tome što mislimo o papi i Alojziju Stepincu, i sl. Naravno da je nemoguće sjetiti se svega, ali pokušaj ono što možeš, makar i malo. U obzir dolaze događaji ritualno-ceremonijskog karaktera, ali i specifični zadaci i metode koji su se učenicima nametali.
2. Naročito pokušaj obratiti pozornost na sadržaje koji su bili općeniti, dakle, ne samo u sklopu vjeronauka, već i oni kojima bi prisustvovali i oni koji nisu išli na vjeronauk.
3. Ukoliko si išao/la na vjeronauk, možeš navesti i neke specifične stvari vezane uz nastavu, npr., kod nas se moralo na ispovijed i za to su se dobivali minusi, pa je onda to utjecalo ili na primanje sakramenata ili ocjenu i sl.

Ukoliko si išao/la, pokušaj se prisjetiti nečega u sklopu toga. Isto tako, sjećaš li se, jesu li te roditelji pitali želiš li ili ne ići na vjeronauk, s obzirom da je bio izborni predmet? Sjećaš li se tko nije išao na vjeronauk i kakav je bio stav prema njima?

4. Jesi li ikada kasnije pričao/la s nekime o sličnim temama, pa da ti je spomenuo/la neku metodu iz svoje škole koja ti se urezala u pamćenje? (Ne moraš se sjećati koja je to osoba bila.)

Osim podataka prikupljenih prilikom intervjua, kao izvor informacija koristila sam i neke tekstove iz medija ukoliko su isti spominjali neku specifičnu metodu koja se uklapa u moje istraživanje, te dva ranija istraživanja od kojih se jedno bazira na intervjuima s roditeljima čija djeca nisu pohađala vjeronauk, a drugo na analizi sadržaja školskih udžbenika.

Uspostavljanje osobnog odnosa s ispitanikom, vidljivo je kroz pokušaj da se u pitanje uvrsti i vlastiti primjer. Ovoj sam metodi podlegla što zbog tendencije nekih pojedinaca da ne razumiju što ih se točno pita, što zbog želje da im bude manje nelagodno i da se više otvore ukoliko imaju nešto za ispričati.

Prethodna istraživanja

Iako nema mnogo istraživanja koja bi se fokusirala na ovaj tip teme, ona koja bismo mogli izdvojiti su istraživanje Branka Ančića i Tamare Puhovski (2011.) *Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj*. (Zagreb: Forum za slobodu odgoja), te analiza školskih udžbenika koju je tokom 2015/2016. provela udruga Protagora.

Razlozi provođenja prvog istraživanja opisani su kao usmjereni na nereligiozne roditelje, te njihova prava i specifičnu pozicioniranost u hrvatskom društvu. Ovakav okvir istraživanja ukazuje na postojanje prethodne pretpostavke da je religiozni stav značajan, te da bi otklon od njega mogao dovesti do marginaliziranosti.

Svrha istraživačkog projekta je doprinos smanjivanju diskriminacije i socijalne isključivosti te doprinos poboljšanju kvalitete i otvorenosti obrazovnog sustava^{xiii}.

Gore navedeno istraživanje obuhvaća roditelje djece polaznika, rođene pretežno tokom '60-tih i '70-tih, dok drugo daje analizu sadržaja školskog materijala, naročito u kontekstu nacionalističke i religijske indoktrinacije.

Oba istraživanja provedena su relativno nedavno. Iako su rezultati bili značajno uznemirujući, te u korist iznimno visoke stope propagandnog materijala i indoktrinacije u takozvano dominantno hrvatsvo, prema Zvonimiru Mahečiću^{xiv} iz udruge Protagora, državne institucije koje se bave obrazovanjem nisu pokazale niti najmanji interes niti za njihovo istraživanje, niti za rezultate, iako je pokušaj kontakta sproveden.

Društveni kontekst

Period koji obuhvaća iskustva ispitanika ovog istraživanja je raspad Jugoslavije, te uspostava nove države, što je sa sobom, očekivano, donijelo određene promjene. Vjera je iz privatnog ušla u javni sektor, što je predstavljalo značajan raskid s prethodnim režimom koji je prema religiji gajio negativan stav, te je u potpunosti ograničio na privatnu sferu. Također se religijska pripadnost u velikoj mjeri počela poistovjećivati s određenim tipom nacionalnog identiteta.

Kako se navodi u istraživanju udžbenika udruge Protagora, izbor vjere, poglavito vezan uz pohađanje vjeronauka u školi, u ono je doba bio ujedno i izbor etničkog/nacionalnog identiteta^{xv}. Specifičnost situacije ranih devedesetih bio je taj da su roditelji djece stasale za školu u kratkom vremenu morali donijeti identitetsku odluku koja će utjecati na budućnost njihove djece, nemajući pritom apsolutno nikakve smjernice.

Kolektivni identitet o kojem ovdje govorimo, definira se kao poveznica osobe s takozvanom *primarnom grupom*, što prvenstveno počinje unutar primarne socijalizacije u obitelji, da bi se nastavilo u obrazovnim institucijama^{xvi}.

Referirajući se na brojne teoretičare, Zagorka Golubović^{xvii} navodi kako razvoj osobnog identiteta unutar demokratskih društava polazi “od kolektivnog etosa do vlastitosti, na putu prema postajanju slobodnim građaninom. Ukoliko do toga ne dođe, govorimo o razvoju autoritarijanske ličnosti koju karakterizira snažni konformizam.”

Ukratko, u demokratskom društvu pojedinac postepeno uči prijeći iz grupnog identiteta u individualni.

Prema njezinom mišljenju, razvoj ličnosti na području balkanske regije, u kontekstu kolektivnog identiteta, zadržava svoju autoritarijansku dimenziju na prijelazu iz komunističkog u tzv. demokratsko državno uređenje, usprkos snažnom javnom ograđivanju od totalitarističkih režima koji su obilježili prethodno stoljeće.

Najžešći sukob između osobnog i kolektivnog identiteta, pojavljuje se u razdobljima promjena koje karakteriziraju konfliktne vrijednosti i pravila, što zbunjuje pojedinca po pitanju normi koje mora prihvatiti. U takvim okolnostima, oni koji upravljaju dotičnim društvom imaju veću mogućnost manipulacije masama. Također se olakšava utjecaj autoritarnih mehanizama^{xviii}.

Razlikujući moderni i tradicionalni obrazac identiteta^{xix}, autorica navodi mišljenja brojnih stručnjaka koji problematiziraju mogućnost upisivanja tradicionalnog identiteta u moderna društva.

Pod tradicionalnim obrascem identiteta misli se na podudaranje etničkog i nacionalnog pripadništva, sa snažnom mitologijom o zajedničkoj, herojskoj prošlosti, te često demonizaciji “neprijatelja”. Ukoliko se ovakva vrsta podjele uzme kao istinita, preostaje tek dokučiti moć nacionalnog identiteta u postmodernom dobu. Autorica ga objašnjava time što je isti dominantni oblik suočavanja sa smrću u sekularnom društvu, navodeći nacionalizam kao direktnu zamjenu za religiju, s obzirom da dominantni narativ suvremenog doba uglavnom osuđuje vjeru u nadnaravno, kao ostatak starije, “primitivnije” ljudskosti koja se mora nadići.

Dakako, takvo se objašnjenje možda i može primijeniti na neke suvremene države, no Hrvatska naizgled nikako nije jedna od njih. Njezina nacionalna besmrtnost isprepliće se s religijskom, uklanjajući time i razdor između religijske i nacionalne mitologije, kao i pretpostavku da nacionalizam jača upravo kao zamjena za religiju unutar sekularističkog konteksta moderne države.

Ipak, ne valja zanemariti i mogućnost različitog doživljavanja religije kao srži problema.

Autoričina pretpostavka o naciji koja zamjenjuje vjeru može itekako imati smisla i u hrvatskom kontekstu, ukoliko pretpostavimo da vjera u Boga ili bilo što drugo nadnaravnog tipa u suštini nije zastupljena u Hrvata, već se očituje samo kroz vjeru u tradiciju i običaje, kojima se ujedno obožava kolektivni identitet nacije. Ovo se donekle može pretpostaviti na temelju svjedočanstava nekih ispitanika. Tako Ančić i Tamara Puhovski navode primjer dječaka koji je napadnut od svojih vršnjaka s vrlo zanimljivim izborom riječi.

I tako, da su došli i: „Jel’ ti vjeruješ u Boga?“ Jedan ga je primio ovako „Jel’ ti vjeruješ u Boga?“, a on je reko: „Ja vjerujem u Zeusa.“ „-Ne Zeusa, jel’ ti vjeruješ u hrvatskog Boga?“. U hrvatskog Boga i onda je stao da će ga tući, međutim, tu je učiteljica došla, intervenirala, sredila situaciju.^{xx}

S obzirom da kršćanski bog nikako nije hrvatski svojim podrijetlom, očigledno je da *bog* označava nešto posve drugo u ovom konkretnom primjeru. U jednom od zadataka iz udžbenika koje je analizirala udruga Protogora, djeci se postavlja vrlo slično pitanje; da opišu *hrvatski Božić^{xxi}*. Poveznica nacije i religije nije nikakva novost, niti je specifična isključivo za Hrvatsku.

Prema istraživanju objavljenom 2017^{xxii}., postoji zanimljiva veza između identifikacije nacionalnosti s određenom vjeroispovijesti, iako se rezultati razlikuju među različitim nacijama. Anketa je propitkivala javno mnijenje o tome koliko je vjera bitna da bi se bilo istinskim članom nacije. Ispostavilo se da područja južne, istočne i srednje Europe mnogo više naginju ovakvom stavu od, primjerice, zapada i sjevera, također, stariji i manje obrazovani ljudi, kao i politički "desničari".

Uočeno je i to da je ova poveznica češća kod zemalja koje imaju tzv. "službenu religiju". Što se tiče Hrvatske, postotak onih koji smatraju da je katoličanstvo bitan sastojak hrvatstva iznosi 58%, dakle, možemo pretpostaviti da gore navedeni primjer nije izoliran slučaj. Istraživanje mišljenja mladih koje je proveo GONG^{xxiii} također potvrđuje da oko 20% mlade populacije dijeli ovaj stav.

Uzevši sve u obzir, možemo postaviti pitanje o tome što biti vjernik, u ovome kontekstu, uopće znači? Prvi logični odgovor bio bi da je u pitanju sklonost određenom vjerovanju, no kada govorimo o identitetskom opredjeljenju, taj faktor ne bi bio nužno točan.

Ukoliko se religija poistovjeti s narodom ili nacijom, ona prestaje biti stvar osobnog vjerovanja i postaje socijalni, geografski, pa čak i naslijeđni faktor koji se određuje rođenjem.

Samim time, spada u tzv. tradicijske^{xxiv} modele društva u kojima je položaj svakome članu unaprijed dat i ne ovisi o osobnim afinitetima ili izborima.

U pitanju je zanimljiva kontradiktornost, s obzirom da nacija-država predstavlja osnovno uređenje modernoga društva koje naglašava individualizam, mobilnost i osobni izbor kao temeljne vrijednosti, te se postavlja kao opreka tradicijskim vrijednostima kolektiviteta i determiniranosti položaja pojedinca.

Mitologija koju hrvatstvo na svojem začetku pokušava uspostaviti nije nužno posve kršćanska, ali se postavlja oponašajući narativ Židova. Mit je to o narodu koji je ujedno tisućljetna žrtva, kao i heroj i kojeg odabrani bog vodi na put ka ostvarenju takozvanog tisućljetnog sna^{xxv}, odnosno, svoje vlastite države.

Bog se izjednačuje s oznakama i sudbinom nacije, čime ga se pretvara u božanstvo određenog plemena, što nije bilo neuobičajeno za stare Slavenes^{xxvi} među kojima je svaka zajednica imala vlastito vrhovno božanstvo. Ukoliko itko želi pronaći poveznicu mitskog sedmog stoljeća sa suvremenom Hrvatskom, možda bi to lakše učinio na ovaj način, nego inzistirajući na ideji da su drevni Hrvati oduvijek željeli svoju državu, dakako, očišćenu od ostalih slavenskih plemena.

Jedan od ispitanika iz manjeg mjesta također potvrđuje važnost vjere zbog tradicije zajednice, a ne istinskog vjerovanja u neku višu silu.

Uglavnom su svi išli na vjeronauk, to je bilo odrastanje na selu, osim jednog koji je bio baptist pa je imao svoj vjeronauk. (To je bilo normalno u toj sredini da ideš na vjeronauk, više iz neke tradicije nego iz nekog uvjerenja.) Mislim da ljudi u tim krajevima nisu vjernici koliko tradicionalisti, popa ionak tamo niko skoro ne sluša.

To je češko selo u zapadnoj Slavoniji, Končanica, ima Čeha, Hrvata, malo manje Mađara i Srba. Bilo ih više, al su se zamjenili sa Hrvatima iz Bosne za kuće za vrijeme sukoba. Ti Hrvati iz Bosne, to su bili pravi vjernici, crkva je odjednom bila puna. (Renato)

Hrvati iz dijaspore, te njihova specifična veza s naglašenom religioznošću i nacionalizmom iznimno je zanimljiva tema, ali kako nadilazi okvire rada, nećemo se previše na njoj zadržavati. Interesantno kako je gore navedeni ispitanik u slučaju svoje vlastite grupe pretpostavio da se u crkvu išlo zbog tradicije, dok je za Hrvate iz Bosne upotrijebio izraz *pravi vjernici*, tumačeći njihov odlazak u crkvu kao dokaz vjere radije nego tradicije.

Ispitanik je došao do dotičnog zaključka prema osobnom dojmu, što upućuje na to da se dotična grupa pridošlica drugačije prikazivala u odnosu na religiju, te ih je stoga okolina i drugačijima tumačila. No, dokazuje li to uistinu da su više vjernici, a manje tradicionalisti, nije izvjesno.

Jedna od karakteristika novonastale hrvatske države bilo je ograđivanje od komunističkih metoda, no analiza realiteta, koja se, između ostalog, manifestira i kroz sjećanja mojih ispitanika, ukazala je na nastavak, radije nego rez s metodama korištenima u prethodnom režimu, naročito u odnosu na kult ličnosti Franje Tuđmana, Alojzija Stepinca i nekih drugih ličnosti nove nacionalne mitologije koji zamjenjuju snažan kult druga Tita, te snažnu propagandu u javnim prostorima, pa tako i školama, čiji je edukacijski materijal, prema analizi udžbenika koje je provela udruga Protagora, iznimno problematičan.

U pitanju je nastavak onoga što se događalo u prethodnoj državi. Kult predsjednika Jugoslavije stvarao se i manifestirao na različite načine, od kojih ćemo navesti tek neke.

Jedna od postavljenih izložbi Muzeja istorije Jugoslavije^{xxvii}, odnosila se na umjetnička djela, pretežno pejzaže koji su pokušali ispriповijedati kako se priča o Titovom životu provlačila kroz izbor predstavljenih umjetnina.

Riječima autorice izložbe, Ane Panić, pjezaži se uklapaju u biografiju druga Tita, te pripovijedaju priču njegovog uspona na sličan način na koji to u drevnim, oralnim društvima čine reljefi i slike u hramovima.

Jedna od slika odnosi se na zatvor Lepoglavu u kojem je Tito proveo neko vrijeme. Naslikao ju je njegov kolega Moše Pijade, establiirajući ga pritom gotovo kao kršćanskog mučenika. Iako se komunizam deklarativno odričao kršćanstva i religije uopće, neosporivo je da su mnogi, među njima i Borislav Pekić, autor fantastične književnosti, uočili brojne strukturalne sličnosti između ove dvije ideologije. Tu je poveznicu dotični autor ovjekovječio u svojem romanu "Vreme čuda^{xxviii}."

Školski je sustav također igrao svoju ulogu preko brojnih priredbi, među kojima se ističe inicijacijski čin postajanja pioninom, u hrvatskoj državi zamijenjen upisom na vjeronauk. Obje ceremonije smještaju se na sam početak osnovne škole. Neke od drugačijih metoda korištenih u bivšoj državi po pitanju mladih uključuju radne akcije, izlete, te služenje vojske u drugoj državi. Na ove se načine nacionalna svijest pokušavala stvoriti prirodnim putem. Stvaranjem uspomena, prijateljstava i veza na različitim područjima Jugoslavije, mladi bi kroz osobnu interakciju trebali stvoriti i odnos prema zemlji. Ovaj je tip tehnike za vrijeme rata u Hrvatskoj bio neizvediv, a u kojoj se mjeri primjenjuje danas, valjalo bi provjeriti.

Titov sprovod kao masovna histerija^{xxix} također je dobar primjer. Mnogi nastupi Franje Tuđmana uspoređuju se s Titovim, a sličan je tip ceremonije bio i njegov pogreb. S obzirom na dob, potonja je uspomena vrlo slaba u sjećanjima mojih ispitanika.

Ne sjećam se baš dobro, ali znam da ništa nije radilo, nije se išlo u školu i na radiju su stalno vrtjeli ozbiljnu glazbu. Bio je to jako dosadan dan. Nisam bila na sprovodu, niti sam ga gledala na televiziji, pamtim samo da mi je bilo dosadno, kao djetetu, i da gotovo ništa nismo radili. (Marina)

Drugi ispitanik pamti sastavak koji su morali napisati na nalog učiteljice, o smrti velikog hrvatskog vođe i junaka. Koliko se Tuđmanov sprovod, te neki drugi javni nastupi mogu poistovjetiti s Titovima, pitanje je koje bi se ipak trebalo postaviti starijim članovima zajednice.

U tekstu *An Anthropological Conceptualisation of Identity*, Zagorka Golubović navodi potrebu za novim politikama identiteta koji bi u suvremenoj Srbiji trebali zamijeniti nacionalne mitologije i kleričku državu, kao nužnost integracije u „suvremenost“, no čini se da niti jedna od zemalja u regiji nije naklonjena takvoj ideji.

Oživljavanje nacionalističkih mitologija u kombinaciji s vjerskom vladavinom čini se metodom identitetske politike koja na ovim prostorima itekako prevladava, i to sa sve militantnijim predznakom.

Ovakav tip pristupa Akel Bilgrami^{xxx} naziva fenomenologijom viška identiteta koji se javlja u razdobljima ugroženosti. S obzirom da već neko vrijeme u regiji vlada mir, uzroke ugroženosti treba tražiti u manje uobičajenim razlozima nego što je rat.

(Ovaj bismo fenomen mogli pripisati i ranije spomenutoj dijaspori koja, zbog osjećaja iskorijenjenosti, hiperbolizira značajke kulture koju smatra svojom.)

Kao male državnice, zemlje bivše Jugoslavije drže malo toga u svojim rukama, što postaje sve evidentnije, te se militarizacija identiteta odvija, možda, kao odgovor na nevidljive prijetnje velesila koje rezultiraju osjećajem sveopće nemoći. Donekle bismo ih mogli usporediti s postkolonijalnim prostorima, s obzirom da su uglavnom bile pod vlašću veće regionalne sile.

Balkan zauzima zanimljivo mjesto u postkolonijalnim studijima. Prema Edwardu Saidu^{xxxi}, kolonijalizam se uvelike povezuje s onime što se percipira kao orijentalno, a Balkan kao geografski prostor, doživljava se kao granično orijentalan. Termin koji ovu specifičnu pozicioniranost preciznije opisuje jest *balkanizam*^{xxxii} Marije Todorove. Identitet tzv. Balkana kod navedenih autora uvelike nadilazi temu ovoga rada, te ćemo se samo referirati na definiranje “drugog” koje nudi Todorova, u odnosu na identitet samih balkanskih područja koji se uvijek postavlja kao opreka orijentalnom. U ovome bi slučaju to bila katolička Hrvatska kao zapadnjačka, a pravoslavna Srbija kao orijentalna.

Zanimljivo je pratiti nit kojom se obnova hrvatskog identiteta kreće, s obzirom da se radi o teškim identitetskim konfliktima. S jedne strane, pokušava se odbaciti socijalističko naslijeđe ili barem svesti na minimum, iako je hrvatska povijest, kao i državnost, usko povezana s istim, dok se s druge falsificira fašističko naslijeđe u pokušaju da se prikaže kao pozitivno.

Teško je uočiti razloge za upravo ovu podjelu, s obzirom da je i NDH bila satelit zapadnih sila, a ne samostalna država, te se čini da je jedini razlog odabira upravo ove povijesne epizode kao pravog hrvatstva, želja da se iz hrvatske povijesti izbriše svaka suradnja sa Srbima, naglasi animozitet prema njima, te da se oba naroda učvrste u dominantnoj ideologiji kao vječiti povijesni neprijatelji.

Također je zanimljivo što religijske odrednice hrvatstva i srpstva pripadaju kolonijalnim silama (Zapadno i Istočno rimsko carstvo), no dominantna ih kultura nameće kao primordijalnu poveznicu s etnicitetom.

Prema Benedictu Andersonu, nacija, kao imaginarna zajednica, suprostavlja se dinastijskom kraljevstvu, te religijskoj zajednici.^{xxxiii}

Opet, čini se, distinkcija ne odgovara hrvatskoj stvarnosti u kojoj se već neko vrijeme radi na ujedinjenju nacionalne i vjerske zajednice, s primjesama dinastijskog kraljevstva, s obzirom na već općepoznatu, navodnu Tuđmanovu viziju o Hrvatskoj kojom upravlja dvjesto obitelji.^{xxxiv}

Općenito, neki teoretičari imaju tendenciju^{xxxv} inzistirati na razlici između suvremenog i drevnog čovjeka, iako im dokazi na terenu često ne idu u prilog. Čini se da, radije nego da se kreću linearno, tipovi društvene organizacije koji se tradicionalno pripisuju određenom povijesnom periodu, supostoje unutar istog vremena, na istom prostoru, što čini pokušaje klasifikacije fenomena suvremenog društva iznimno teškim i pojednostavljenim procesima. U ovom konkretnom slučaju, Hrvatska je dobar primjer.

U tranzicijskim društvima možemo govoriti o svojevrsnoj “dvojakoj svijesti”. S jedne strane, naučavaju vrijednosti moderniteta; individualnost, slobodu izbora i osobnog ostvarenja, no jesu li te vrijednosti u stanju oživotvoriti, ostaje neizvjesno.

Tradicijskim^{xxxvi} se društvima pripisuju fatalizam i determinizam zbog nemogućnosti pojedinca da se ostvari izvan unaprijed datih kategorija. Postoji ideja da treba uzeti svoj život u svoje ruke i slijediti svoje snove, ali i činjenica da društvo ostvarenje određenih izbora naprosto ne omogućuje. Tako glavnim problemom ne postaje višak izbora, već nemogućnost da se izbori manifestiraju. (Primjerice, ukoliko je vaš izbor da se želite ostvariti kao pisac, obrazovanje i bavljenje pisanjem književnosti u Hrvatskoj će vam biti omogućeno, no uglavnom ne i zarađivanje od iste. Dakle, pisanje neće biti vaša karijera, već hobi.)

Na taj način, kombiniraju se suvremene ideje o životu s drevnim fatalizmom o nepromjenjivosti sudbine.

Postoji, dakako, i drugi način gledanja. Jedan od teoretičara koji govori o podjeli između tradicijskog i modernog društva je isociolog Anthony Giddens^{xxxvii} koji smatra da u modernome društvu nema mjesta tradicionalističkom ponašanju. Ona društva koja i dalje imaju značajke predmodernog, nisu društva u kojima moderno i tradicijsko supostoje, već jednostavno nisu uspjela postati moderna. Njihov pokušaj ostvarenja kao modernih društava naprosto nije bio uspješan. Moderna refleksivnost, kako je on naziva, ne ostavlja prostor za slijeđenje određenih tradicija isključivo zato što su tako činile ranije generacije, a za istinsku modernizaciju potrebno je promijeniti sklonost takvom ponašanju jednako kao i uvesti demokraciju i kapitalizam.

Vjeronauk u Hrvatskoj

Vjeronauk je u javne škole u Hrvatskoj uveden na temelju Ugovora Vlade Republike Hrvatske i Hrvatske biskupske konferencije o katoličkom vjeronauku u javnim školama i vjerskom odgoju u javnim predškolskim ustanovama, na temelju članka 2. Zakona o potvrđivanju ugovora između Svete Stolice i Republike Hrvatske o suradnji na području odgoja i kulture. Vjeronauk je u hrvatskom školskom sustavu bio prisutan i ranije, do 1952.godine, kada je prekidanjem diplomatskih odnosa FNRJ i Vatikana bio ukinut, a nakon 1990. godine ponovno je vraćen u školske klupe^{xxxviii}.

Što se tiče situacije u Europi^{xxxix}, velik broj zemalja ima određeni oblik vjerske naobrazbe, osim Slovenije, Bugarske i Francuske (od država u Europskoj Uniji). Pretežno se radi o pedagoškom konfesionalnom vjeronauku koji je prilagođen polaznicima sviju religija na teritoriju države, dok se u nekim državama provodi nadkonfesionalni vjeronauk, odnosno, tip vjerske edukacije koji nije ujedno i inicijacija u određenu religiju, već više opća religijska naobrazba.

Hrvatski vjeronauk je konfesionalnog tipa, a uveden je tokom 1991., prema podacima Ančića i Puhovske, u tajnosti. Pritom autori prvenstveno misle da o temi nije postojala javna rasprava, niti se o odluci diskutiralo, jednostavno je donesena^{xl}.

Konfesionalnim religijskim obrazovanjem nastoji se obrazovati djecu u određenoj religiji kao buduće članove. Drugim riječima, ovaj oblik obrazovanja ujedno je i inicijacija, te pretpostavlja određeni religijski stav.

Ispitanici Ančića i Puhovske pokazuju brojne zanimljive stavove, od kojih se jedan dio tiče odnosa prema vjeri u bivšem režimu, koji, iako zanimljivi, nisu fokus ovog istraživanja, no neki se mogu smatrati zanimljivom spregom dvaju razdoblja propagandnog obrazovanja.

Jedna od stvari koju sam ja relativno kasno u životu shvatila, ali to ti sada govori o obrazovanju u bivšoj Jugoslaviji, da Isus Krist nije izmišljen lik. Znači ja sam vjerovala da je on kao Djed Mraz, totalno neka bajka^{xli}.

Iz ovog citata je evidentno kako je bivši režim inzistirao na ideji da je Isus Krist izmišljena ličnost, dok je hrvatsko obrazovanje inzistiralo na tome da je povijesna. Ispitaničin citat ne govori isključivo nešto o obrazovanju u bivšoj Jugoslaviji, kako je sama pretpostavila, već i u Hrvatskoj. Iako je očigledno da je ispitanica povijesno postojanje Isusa Krista prihvatila kao neopozivu činjenicu, o njoj nema znanstvenog konsenzusa. Ne postoje nikakvi dokazi koji bi potvrdili^{xlii} ili opovrgnuli moguće postojanje ove osobe, što ga svrstava u kategoriju legendarnih ili mitskih ličnosti.

Ipak, ispitanica pokazuje kritičko mišljenje prema obrazovnom sustavu bivšeg režima kao propagandnom, iako je, barem u ovom slučaju, isti bio u pravu. Ono što je ispitanica doznala kasno u životu, protumačivši kao istinu koja je od nje skrivana, u suštini je iskrivljavanje povijesnih činjenica.

Ovaj se stav podudara s rezultatima analize udžbenika udruge Protagora koji potvrđuju da školski udžbenici u Hrvatskoj tretiraju kršćansku religiju kao povijesnu istinu, a sve ostale kao mitološke predaje.

Što se tiče kreiranja sadržaja za nastavu vjeronauka, on je u rukama Katoličke crkve koja, između ostalog, sudjeluje i u osposobljavanju vjeroučitelja^{xliii}.

Zakoni doneseni tokom 1996-1998. također navode mogućnost organiziranja dodatnih vjerskih aktivnosti u školama, prilikom određenih kulturnih događanja.

Također se odlučuje da će sve predškolske i školske ustanove, zajedno s visokim učilištima uzimati u obzir *vrijednosti kršćanske etike*^{xliv}.

Vremenski period u kojem su doneseni dodatni zakoni o utjecaju vjere na školske aktivnosti i zadatke, korespondiraju s godinama pojave neobičnih vjerskih anketa, te sastavaka vjerskog sadržaja koji su se proširili i izvan nastave vjeronauka, prema mojim osobnim sjećanjima. Ipak, bez konkretnijih i preciznijih sjećanja drugih pojedinaca, teško je odrediti je li se metoda implementirala na državnoj ili lokalnoj razini.

Prema statistikama iz 2011. koje navode Ančić i Puhovski^{xlv}, u hrvatskim osnovnim školama 93, 57% učenika pohađa vjeronauk, dok u srednjim školama postotak opada na 75,36%, što, iako manje, i dalje označava veliku većinu učeničke populacije. Najmanji broj polaznika broje Istarska i Primorsko-goranska županija, a nevjerojatnih 99.04% dostiže Krapinsko-zagorska.

Ipak, zanimljivo, tokom srednje škole, upravo ova županija pokazuje značajno opadanje broja polaznika.

Jedna od ispitanica iz Preloga ukazala je na neobičnu metodu pokušaja prisile učenika da i u srednjoj školi odaberu vjeronauk.

Naša crkva je odredila da nam kume i kumovi na krizmi i ostalim nekim ceremonijama mogu biti jedino osobe koje imaju potvrdu da su tijekom osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja slušali vjeronauk. Posljedica: Problemi i sranja, jer svaka normalna osoba je u srednjoj uzimala etiku. (Ivana)

Upravo zbog pokušaja izbjegavanja vjeronauka u srednjoj školi, pred pojedince je postavljena zabrana sudjelovanja u ceremonijama i tradicijama svojih bližnjih, te članova obitelji. Tradicionalna obilježavanja odrastanja, poput krizme, ili pak vjenčanja, emocionalno su značajna za članove zajednice, bez obzira jesu li vjernici ili nisu, a ovakve ih odluke lokalnih župa emocionalno ucjenjuju; ili će pohađati vjeronauk i u srednjoj školi, ili će morati biti izuzeti iz važnih inicijacijskih ceremonija u životu svojih prijatelja i srodnika.

Autori studije definiraju četiri glavna faktora^{xlvi} koji utječu na odluku roditelja po pitanju upisivanja ili neupisivanja djeteta na nastavu vjeronauka.

U pitanju su praktični razlozi, poput straha od toga što će dijete raditi bude li usred nastavnog programa imalo prazan sat, linije manjeg otpora koja se manifestira kroz strah od izdvajanja djeteta, mogućeg izlaganja diskriminaciji, straha od indoktrinacije, u slučaju onih koji su izabrali odbiti upisati dijete na vjeronauk, te osobnog izbora djeteta.

Kroz odgovore mojih ispitanika moguće je detektirati sve navedene razloge, no posljednji, koji uključuje uzimanje u obzir izbora samog djeteta, najmanje je zastupljen, odnosno, navodimo ga isključivo moja sestra i ja, dakle, članovi samo jedne obitelji. Svima ostalima, bez iznimke, roditelji nisu omogućili opciju odbijanja pohađanja vjeronauka, ili prihvaćanja.

Imajući u obzir svjedočenje roditelja, teško je definirati dominantnu hrvatsku duhovnost/religioznost o kojoj se gotovo uvijek u medijima govori sigurnim tonom. Prema osobnom iskustvu, hrvatske obitelji su često sekularno religiozne, dakle, prihvaćaju ono što im u vjeri odgovara, ali se ne opterećuju ostalim, ili pak tradicionalistički nastrojene; inzistira se na običajima zbog tradicije, ne vjerovanja.

Teško bi stoga bilo potvrditi ili pobiti čestu medijsku tvrdnju da je većina Hrvata katoličke vjere, te na taj način opravdati agresivno miješanje Katoličke crkve u svaku poru društva, kao volju većine. Dapače, prema anketi iz 2017^{xlvi}, 69% hrvatskog stanovništva izjavilo je kako podržava podjelu između države i Crkve, odnosno, ideju sekularizma.

Ipak, moguće je povući paralele s bivšim režimom; volja naroda postala je volja vjernika, no i dalje se inzistira na jednako kolektivističkom, homogenom identitetu.

Istraživanje *Crkva i odgoj u Hrvatskoj*, iako apologetske naravi, primijećuje heterogenost vjerske populacije koja se kreće u smjeru dekristijanizacije i opadanja crkvenosti, navodeći vjernike koji se deklariraju kao katolici zbog društveno-kulturalnih razloga, one koji se sve više udaljuju od crkvenog nauka, prihvaćajući samo ono što im odgovara, te vjernike koji sve više naginju kombinaciji kršćanstva s new ageom^{xlvi}.

Interes za druge oblike duhovnosti, vidljiv je i kroz odgovore nekih od mojih ispitanika. Jedna od njih se referira na period kasnih devedesetih kao vrijeme slabljenja religijske manije i fokusa na klasnu diskriminaciju.

Ali ponavljam, kraj 90-ih je bio manje pro-ustaško, manje seljačko vrijeme. Posuđivala sam knjige o sotonizmu u školskoj knjižnici, otvoreno pitala prijevode određenih inkantacija u školi. Ravnatelju je tad najviše bilo stalo do toga čiji roditelji su koliko financijski imućni. Religija nije bila u prvom planu nego financije i sportski uspjesi tadašnjeg sportskog razreda. (Jasna)

1.

Ceremonije, priredbe i rituali

Postoje brojne definicije rituala kao društvenog fenomena, te ćemo se dotaći tek nekih. Iako ljudi uglavnom znaju što je ritual, unutar humanističkih znanosti, njegov je okvir mnogo širi nego što bi mnogi pretpostavili. Jednostavnije rečeno, ritual podrazumjeva mnogo više toga nego što prosječan čovjek misli.

Ritual transformira uobičajenu radnju u akciju koja nadilazi situaciju, te povezuje učesnike s općim socijalnim i kulturalnim poretom koji nadilazi prostor i vrijeme^{xlix}. Njegova je uloga, prema Emileu Durkheimu¹, sakraliziranje socijalnih struktura. Kroz ritual, društvo oživljava, ali i štuje svoje vlastite okvire, uzdižući ih i zamagljujući im korijene. Religija je najbolji primjer ove prakse.

Pretvarajući društvene vrijednosti u transcendentne i vječne, određeno društvo legitimizira svoj poredak, dajući mu uporište izvan samog društva.

Upravo na taj način društvo osigurava duboku odanost svojih članova - ukoliko bi ljudi znali kako obožavaju vlastitu organizaciju pod maskom božanstva, teško da bi religijski entiteti imali toliku moć.

Svjetovne *svetinje*, poput nacije, funkcioniraju po istom principu. Što je zajednica uspješnija u procesu sakralizacije vlastitih struktura, to će je biti teže promijeniti, jer će se kategorije moći koje u istoj prevladavaju, od većine percipirati kao prirodne i vječne. I vjerski i svjetovni autoriteti koriste ovu tehniku ne bi li opravdali svoje vrijednosti i interese koje nameću zajednici.

Teorija Victora Turnera ritual opisuje kao socijalnu dramu^{li} na području liminalnog ili liminoidnog. Pod potonjim podrazumjeva ritual kao oblik društvene kritike, dok se pod prvim radi o pukom potvrđivanju poretka. Njegova definicija u većoj mjeri istražuje položaj rituala kao graničnog iskustva, odnosno, iskustva koje podrazumijeva drugačiju svjesnost, čime svoje sudionike smješta na same granice između različitih svjetova (štogod da pod time podrazumijevamo.) S obzirom da se pojedinac tokom rituala smješta na granicu svoje stvarnosti, potvrda iste postaje moćnija, kao i potencijalna kritika.

Erving Goffman^{lii} se nadovezuje na Turnera, tvrdeći kako ritual jest društveni poredak. Ne njegova potvrda ili kritika, niti sredstvo kojim se manifestira, već sam način na koji nastaje. Društveni poredak, ukoliko ga ovakvim objasnimo, postaje proces radije nego struktura, a stvara se istovremeno s izvođenjem rituala. Izvan njega, društveni poredak uopće ne postoji.

Bez obzira kojoj se od ovih teorija priklonimo, vidljivo je da ritual kao fenomen zaokuplja na iznimno intrigantne načine. No, bacimo se na nešto konkretnije faktore.

Da bi ritual funkcionirao, Serge Kahili King^{liii} mu pripisuje nekoliko obaveznih karakteristika; mora biti razumno zadovoljavajuć, emocionalno angažirati, te imati snažan početak i kraj.

Osim jasnog razloga i značenja, ritual mora posjedovati emocionalni naboj za učesnike, te se mora jasno razlikovati od svakodnevnog iskustva.

Suvremeni rituali gube na privlačnosti upravo zbog nedostatka razumijevanja te emocionalne poveznice-uglavnom se izvode zbog puke tradicije.

Kada govorimo o ritualima, važno je naglasiti da se radi o jednoj od temeljnih univerzalija ljudskoga roda. Ne postoji društvo bez rituala, te, bez obzira što sam izraz, naročito u suvremenim, zapadnjačkim društvima, evocira udaljene civilizacije ili misterije okultizma, ritual ne mora biti sakralan, niti vezan uz interakciju s onostranim silama.

Ritualom možemo podjednako nazvati i odlazak na kavu s prijateljima svake subote, kao i bilo koju manifestaciju suvremenog društva, poput nogometnih utakmica ili dodijele diplome.

Najvažnija pitanja koja se postavljaju unutar analize bilo kakvog društvenog ili individualnog rituala tiču se, prvenstveno, načina na koji sama ritualna radnja utječe na realnost protagonista, njegovo ili njezino poimanje sepstva, društva ili bilo kojeg aspekta okoline. Svaki ritual ima svoj cilj, članove koji u njemu sudjeluju, kao i potencijalni rezultat.

Kroz ritual ljudi određuju granice svoje stvarnosti, kao i sebe samih. No, kada govorimo o suvremenim ritualima, poput onih kojima se bavi ovaj rad, neminovno primijećujemo kako velike grupe, kao što su nacije, imaju mnogo manje osobne i apstraktnije rituale od onih manjih. Nedostatak razumijevanja simbola ili činova manifestiranih kroz suvremene rituale možda nije problem isključivo stoga što su protagonisti djeca ili malodobnici, već, općenito, suvremeni pojedinci prolaze kroz život koristeći brojne stvari čije funkcioniranje niti podrijetlo ne razumiju.

U pitanju je proces koji su Karl Marx^{liv} i brojni postmarksistički teoretičari nazvali otuđenjem. Čovjek se ne otuđuje isključivo od svojega rada, već i iskustva. Mehanički vrši rituale na svakodnevnoj razini koje bismo mogli nazvati praznim ritualima. Pod pojmom prazan ritual, podrazumijevam svaki oblik ritualne radnje čiji protagonist ne razumije njegovu namjenu, niti je upoznat s njegovom pozadinom. Ovo može značiti više stvari. Neznanje se može odnositi na podrijetlo rituala, mitološku priču koju oživotvoruje, njegov cilj i namjenu, značenje. Može se odnositi i na emotivni ili mentalni učinak.

Konkretno, u kontekstu ovoga rada, cilj rituala koji bi polaznici vjeronauka mogli navesti predstavlja ocjenu, s obzirom da je, vidjet ćemo kasnije, ista često ovisila o dolascima na misu ili ispovijed. Iako se ritualom pokušava ostvariti određena nacionalna stvarnost (ili vjerska, nije posve izvjesno, barem tokom ovog perioda), djeca u ovom slučaju nemaju naročito jasnu viziju o tome zašto bi nešto trebali izvesti. Možemo, doduše, pretpostaviti da niti oni koji su bili zaduženi za osmišljavanje također nisu bili posve sigurni.

Kada govorimo o nacionalnim ritualima, uvijek se dotičemo pitanja identiteta koje je naročito značajno u periodima kriza; stoga ne čudi što su rane devedesete donijele lavinu nacionalnih cermonija.

U maniri izmišljanja tradicije Jurgena Habermasa^{lv}, period krize nakon nestanka jednog identiteta, te još uvijek neosmišljenog drugog, obilovao je intenzivnim pokušajima kreiranja sasvim nove društvene stvarnosti, što je, u nekim slučajevima graničilo s onime što narod naziva zdravim razumom, naročito u pokušajima lingvistike da izumi sasvim novi hrvatski jezik, što različitiji od srpskog, koji bi uključivao riječi poput zrakomlata.

Nacionalne ceremonije u ratnim razdobljima mogu poslužiti kao katalizatori negativnih iskustava ili podrške, ali samo u slučaju odraslih članova zajednice koji razumiju apstraktnost nacije i kolektivnih tipova identiteta. Sudjelovanje djece u takvim tipovima rituala prilično je teško objašnjivo iz više razloga.

Kao prvo, djeca se uglavnom ne sjećaju svojih iskustava na tom području, ne razumiju značenje, te ne mogu odrediti do koje je mjere sudjelovanje ili nesudjelovanje utjecalo na razvoj njihove ličnosti. To ne znači da ono čega nismo svjesni ne stvara temelje za neke identitete koje kasnije doživljavamo kao prirodne. Oblikovanja mnogih identiteta baziraju se na zamućenim korijenima izvanjskog utjecaja.

Michael Chwe^{lvi} daje vrlo zanimljivu interpretaciju sudjelovanja u ritualima koju bazira na općem znanju. Ljudi žele sudjelovati u ritualima zato što drugi sudjeluju, te posjedovati znanja koja drugi imaju. Taj faktor Chwe smatra značajnijim od pukog prenošenja znanja iz izvora prema članovima publike. Ovaj bi se aspekt lako mogao primijeniti na djecu kao sudionike, s obzirom da je velik broj ispitanika naglasio osjećaje zajedništva, te činjenicu što su njihovi prijatelji išli na vjeronauk, kao najznačajnije razloge svojeg vlastitog sudjelovanja. Znanje o religiji ili iskustvo nacionalnog identiteta nije igralo veliku ulogu u sjećanjima ispitanika, s obzirom da takvi tipovi znanja i identiteta nisu uobičajeni za djecu.

Pitanje kokoši i jajeta, barem kada je antropologija u pitanju, odnosi se na korelaciju mita i rituala. Što je bilo prvo? Levi Strauss^{lvii} rituale povezuje s izvedbom pokreta, te manipulacijom objekata, dok izvorište istih dolazi iz mitologije.

U slučaju rituala izučavanog perioda (misa na početku školske godine, školske priredbe i okupljanja itd.), te teme ovog rada, mitologija i ritual dolaze u zanimljivu vezu. Mitologija je nejasna, nedefinirana, te u procesu nastajanja istodobno s ritualima koji se javnosti nameću.

Kako ona još uvijek zvanično ne postoji, barem ne u obličju čvrstog nacrtu, zamjenjuju ju prazni, masovni, te često nerazumljivi vjerski rituali koji inzistiraju na usađivanju određenih navika, te uvjerenja, koristeći vrlo stroge metode.

Mogli bismo reći da je rano hrvatsko društvo davalo prednost ritualu u odnosu na mit, s obzirom da se o istome još uvijek vijećalo.

Ukoliko ritual ne posjeduje snažan emotivni učinak ili sudionik nema adekvatno razumijevanje tematike koja mu se pokušava simboličkim putem prenijeti, najznačajnijim saveznikom upravljačima rituala postaje čin ponavljanja.^{lviii}

Ovaje kategorija upravo ona koja ima uspostaviti osjećaj kontinuiteta s prošlošću. Naglasak na ponavljanju iznimno je značajan faktor vjersko-školskih manifestacija, što rezultira brojnim sjećanjima na zamor, dosadu, nerazumijevanje, ali i dovrtljivim frazama korištenima u medijima, poput, primjerice “utjerivanja vjere u kosti”^{lix}.

Ovdje je u pitanju igra s frazom *utjerati strah u kosti*, čime se pristup vjeri u hrvatskom obrazovanju izjednačava sa strahom. Ovaj se osjećaj itekako pojavljuje u sjećanjima i mojih i tuđih ispitanika kao jedna od zajedničkih karakteristika iskustva.

Po pitanju školskih ceremonija, jedna ispitanica pamti da su sve školske priredbe više ili manje vukle na neki vjerski sadržaj kojemu su bili izloženi svi, ne samo polaznici vjeronauka.

Bio je Dan državnosti, dosta zborskog repertoara je otpadalo na ili himnu ili neke nacionalne poskočice, isto tako vjerske tematike, recimo Ave Maria. Priredbe u školi bi redovito započinjale takvim pjesmama.

Za Dane kruha je bilo dosta trenutaka, i nekakve priredbe koje ne bi trebale biti vjerskog karaktera bi poprimile takav ton, čitale bi se religijske pjesme i tako. (Antoana)

Ovo se u potpunosti poklapa s ranijim istraživanjima, kako udžbenika, tako i stavova roditelja, no, uzevši u obzir visoki postotak u kojem hrvatska djeca upisuju vjeronauk, teško je problematizaciju naglašavati tek kada nađi nastavu vjeronauka, s obzirom da je broj hrvatske djece koja ne pohađaju vjeronauk vrlo malen.

Bavljenjem problemom religijske indoktrinacije isključivo ukoliko dotiče one koji nisu izabrali vjeronauk (makar, sudeći prema mojim ispitanicima, za gotovo sve izbor su načinili njihovi roditelji, ne oni), znači zanemariti solidno velik postotak učenika koji jesu.

Jedna od najzapamćenijih i najraširenijih praksi koja se spominje u svjedočanstvima gotovo sviju mojih ispitanika jest misa kao simbol početka ili završetka školske godine. Započet ćemo s mojim vlastitim sjećanjem.

Usprkos tome, tokom osnovne škole, školska je godina počinjala, a možda i završavala misom, te su ondje bili prisutni svi. Nije bilo obavezno, no, kada cijeli razred obilježava početak školske godine određenom ceremonijom, mala je šansa da će netko htjeti biti izuzet. Ipak, ja sam izlazila ranije, a nakon par puta sam prestala ići. Bilo mi je dosadno i nisam razumjela zašto svi ponavljaju za svećenikom iste riječi, koje ja, dakako, nisam znala, što uključuje i molitve.

Jedna od ispitanica Ančića i Puhovske, koja je školu pohađala u Jugoslaviji, navodi sličan opis po pitanju promatranja mase ljudi kako ponavljaju za svećenikom.

Ja sam bila u Jugoslaviji u školi tako da se nije pričalo o tome, nekako kako dijete ide samo, ja sam vidjela neke ljude u crkvi, pa sam kao mala, jako mala mislila da tamo idu samo luđaci, jer su mi tako izgledali čudni, tamo su nešto mumljali. To mi je prvi, recimo prvi kontakt s religijom^{lx}.

Jedan od mojih ispitanika pamti naročito negativan primjer koji je uključivao ispreplitanje i religijske i nacionalističke ideologije, a ticao se školske posjete crkvi.

Sjećam se, jedan izrazito negativan primjer, na kraju jedne mise, došli su neki posebni popovi, znači, nije bio ovaj lokalni, na kraju te mise su počeli pjevat Thompsona. Ja sam imao četrnaest godina i već i onda mi je bilo čudno. Ne znam jel' bio iz Dalmacije ili Zagore, znam da je neki od tamo bio...

Jel' ste dobili neko objašnjenje?

Ne, to je bilo kao spontano, ali nije bilo spontano, jer tekstovi su bili na ono, tamo gdje stavljaju one crkvene pjesme, tako da, to je meni najgori primjer šta sam ja, s te pozicije mogao skužiti. Nisam izašao odmah, ali nakon nekog vremena jesam jer me baš raspizdilo.

Jel' pamtiš podrijetlo događaja, što je to bilo zapravo?

Neki susret vjerski...i sad je on, kao da spoji cijelu Hrvatsku, počeo pjevat Thompsona. (Filip)

Dok se prvi primjer odnosi na ispitanika rođenog 1980-tih, a drugi pripada osobi koja se školovala u Jugoslaviji, posljednjise odnosi na ispitanika rođenog 1990-tih, što je razumljivo, s obzirom da popularnost i simbolizam Thompsona kao utjelovljenja barda hrvatske mitologije nisu bili uspostavljeni tokom odrastanja prethodno navedenih ispitanika.

O njegovoj ulozi u priči o novom hrvatskom identitetu napisani su brojni radovi. Kombinacijom povijesne i mitološke fikcije, s primjesama snažnog katoličanstva, Thompson postaje narodni pjevač neo-hrvatskog kraljevstva, u maniri koja ga ne razlikuje mnogo od europskih bendova takozvane *pagan*^{lx} orijentacije.

Razlika je tek u tome što dotični bendovi ne zadiru u suvremenu povijest, već se ograničavaju isključivo na srednjovjekovlje, te pretežno izbjegavaju kršćanstvo, zamijenjujući ga narodnom poganskom mitologijom.

Uloga dotičnih glazbenika etablira romantičarsku viziju etnički čistog europskog lokalnog identiteta, no rijetko koji od njih se usuđuju koketirati s modernijom poviješću ili izjasniti se kao simpatizeri nacističkih ili fašističkih ideologija, što Thompsona čini radikalnijom verzijom stila koji je itekako prisutan na europskoj glazbenoj sceni.

Inkorporacija samozvanog barda predstavnika u vjersko-nacionalističku priču pojavljuje se kao epizoda u novijim datumima. '90-te, čini se, nisu imale takvu vrstu glazbene ikone. S jedne se strane pokušavalo pod svaku cijenu oponašati Zapad, pobjeći od balkanskih melodija, dok su se s druge stvarale umjetne neo-nacionalističke kompozicije. Uspješniju formula vjerojatno su predstavljali glazbenici dalmatinskog melosa u kombinaciji s tekstovima koji su imali etablirati granice novog identiteta. Primjer ovoga bila bi *Od stoljeća sedmog*, kompozicija koja je s vremenom pala u zaborav, iako je bila vrlo popularna u ratnim godinama.

Misa početkom školske godine je, kako smo već spomenuli, gotovo univerzalna odlika koja se pojavljuje u sjećanjima skoro svih ispitanika, te se čini da je većina škola koje su pohađali moji ispitanici, provodila ovu mjeru. Sadržaj istih ili osjećaj obavezanosti pohađanja, te osobno shvaćanje rituala, varira od škole do škole, te ispitanika od ispitanika. Misa kao ritual služi započinjanju/ završetku školske godine, što ima svoje uporište u europskoj povijesti. Naime, u srednjem vijeku, crkve su ujedno bile i škole, te se ovim ritualom crkva simbolično potvrđuje kao centar znanja nove države.

Naglašavanje vjersko-nacionalističke komponente školskih priredbi isto tako varira u mjeri od škole do škole, no možemo uočiti da postoji, iako, prema svjedočanstvima, nije evidentirana kao mjera u osobnim sjećanjima velikog broja ispitanika. Čini se da većina ispitanika ne pamti školske priredbe i njihov sadržaj, iako se sjećaju da ih je moralo biti.

U mnogo većoj mjeri pamte osjećaje dosade, nelagode ili straha nego sam sadržaj koji im je bio nametan.

2.

Sveta mjesta

Svaka mitologija ima potrebu za svetim mjestima, toponimima koji su usko vezani uz popularnu priču, značajnu za određeni identitet. Rano hrvatsko društvo, vidjet ćemo, imalo je značajnih problema upravo s ovom kategorijom. Sva sveta mjesta pripadala su zajedničkoj jugoslavenskoj prošlosti, dakle, i Srbima, odnedavno državnim neprijateljima broj jedan.

Dok su se tokom kasnijih generacija ustalile ekskurzije u, primjerice, Vukovar, za vrijeme školovanja generacija rođenih '80-tih i '90-tih, sveta mjesta još uvijek nisu bila etablirana, niti konstruirana. Što vrijeme više odmiče, ti rituali postaju utemeljeniji. Za generacije ispitanika ovoga rada bilo je još suviše rano za posjete svetim mjestima; u prvom je slučaju još uvijek trajao rat, te je bilo teško utvrditi lokalitetske točke nacionalne mitologije, a u drugom su se tek počeli utemeljivati muzeji, komemoracije, spomenici posvećeni novoj državi i netom završenom ratu.

Ne valja zaboraviti da su se i datumi državnih praznika nekoliko puta mijenjali, te je bilo vrlo teško organizirati stabilnu nacionalnu mitologiju, stoga su vjerski praznici, možda, igrali ključniju ulogu u iskazivanju novog hrvatskog, post-jugoslavenskog identiteta.

Dakle, tokom '90-tih, lokaliteti nacionalne mitologije, kao i kalendar, još uvijek nisu određeni, a neki koji su u budućnosti to postali, poput Vukovara, u to doba nisu bili obnovljeni. Današnji đaci posjećuju Vukovar kao značajno mjesto unutar nacionalnog mitosa, što u ranijim periodima još uvijek nije bilo moguće. Za vrijeme '90-tih su jedina dostupna mjesta povezana uz hrvatsku povijest bila ona koja su se također vezivala uz Jugoslaviju i pobjedu u Drugom svjetskom ratu, te su samim time, bila označena kao problematična, iako je bila očita sklonost ka rehabilitaciji naslijeđa NDH. Jedna ispitanica izričito potvrđuje ambivalentan prikaz NDH u udžbenicima povijesti.

Morali smo štrebati te katekizme više nego udžbenike iz povijesti (za koje moram napomenuti da su sadržavali nepotpune podatke; npr. nitko od nas nije saznao da je NDH postojala kao fašistička država sve do četvrtog razreda srednje škole) ili bilo što drugo. (Doris)

Mogli bismo reći da je, po pitanju simboličnih mjesta, država u tom periodu visjela u čardaku ni na nebu ni na zemlji, upravo zato su vjerski kalendar i religija postali zamjenski označitelji identiteta.

Analiza udžbenika udruge Protagora također uočava tragove gore iznesene teorije unutar udžbenika geografije, gdje se geografski toponimi Hrvatske najčešće markiraju kroz religijska središta, poput, primjerice, svetišta Majke Božje Bistričke^{lxii}.

Jedan od načina na koji mjesto može poprimiti sveta obilježja jest korištenje svetih simbola, što se uvelike radilo, da bi se simbolički prisvojio i obilježio javni prostor.

Uvijek mi je smetalo što je svaka učionica, kao i hol i kantina imala kršćanska obilježja (križ) pokraj hrvatskog grba, dok drugih religijskih obilježja nije bilo. Smatram da je to krajnje nepravedno prema učenicima drugih vjera i da bi trebalo staviti „simbole“ svih religija ili niti jedne. (Ivana)

Drevni su narodi uglavnom svete simbole postavljali na mjesta koja su smatrali liminalnima, ne bi li utjecali na prodor određene sile^{lxiii}.

Obilježavanje svjetovnog, javnog prostora poput škole kao liminalnog, zvuči smisleno, s obzirom na dob polaznika školai njihovo iščekivanje inicijacije u svijet odraslih, no obilježavanje službene, svjetovne institucije poput škole vjerskim simbolima paralelno s nacionalnim predstavlja čin isključivanja.

Nedvosmisleno, nacionalnost biva poistovjećena s vjerom, a one koji joj ne pripadaju, suptilno se upozorava da ne pripadaju niti naciji.

3.

Zadaci i obrazovni program

Analizom udžbenika, uočava se značajna integriranost vjerskih sadržaja u sam obrazovni program, naročito prikaz kršćanske religije kao povijesne činjenice, specifičan pristup hrvatskoj suvremenoj povijesti (od Drugog svjetskog rata nadalje), tematski zadaci za vrijeme katoličkih praznika itd. Ovaj se aspekt obrazovnog programa kreće u sigurnom smjeru propagandnog tipa obrazovanja kojemu glavni cilj nisu niti činjenice, niti razvoj kritičkog mišljenja, a nerijetko se potiče i netolerancija prema drugačijima. U manjim sredinama, česta je metoda i kažnjavanje učenika koji pokazuju otpor prema nastavnim sadržajima, što navode neki od ispitanika.

Druge/izolirane metode (nazivam ih izoliranima s dozom opreza i prvenstveno zato što ih se gotovo nitko ne sjeća, što ne znači nužno da nisu bile česte) odnose se na neobične zadatke koje bismo mogli smjestiti potkraj '90-tih-ankete i sastavci o papi, Alojziju Stepincu, te ostalim članovima neohrvatskog panteona. Rijetki ispitanici koji pamte ovu metodu, rođeni su u '80-tima, a to uključuje mene i jednog poznanika iz Zagreba.

Oko 1996./1997. pojavile su se čudne manifestacije izvan vjeronauka; anonimna anketa koja je imala propitkivati naša mišljenja o abortusu, preljubu, te jesmo li vjernici (ni dan danas nisam sigurna tko je inicirao anketu, te čija su se mišljenja stvarno propitkivala, ona dvanaestogodišnje djece ili naših roditelja?) Također su tražili da pišemo anonimne sastavke o tome što mislimo o papi i Alojziju Stepincu.

Jedan poznanik iz Zagreba, '85-godište, pamti isti zadatak, te da su zbog njegovog odgovora roditelji pozvani u školu. Ja sam također imala netipičan odgovor jer sam tada čitala Globus, no ne pamtim da je itko pozvan. Moj se otac, doduše, sjeća da su obaviješteni kada sam napisala sastavak na temu domovine koji je počinjao rečenicom „moja domovina je kao krepana mačka“. Njemu i mami je to bilo smiješno, jer su znali da ja, iako pristojno dijete, odgovaram provokacijom ukoliko osjetim da netko pretjeruje.

Očigledno mi je bilo dosta forsiranja teme domovine, što ukazuje na učestalost te teme u školskim zadaćama. 1998. sam ucjenjena ocjenom od strane učiteljice hrvatskog jezika da napišem domoljubnu pjesmu za priredbu povodom nekog praznika, jer sam se i inače bavila pisanjem. Kako sam odbila, urgirala je moja majka (na mene, ne na učiteljicu), te je ona napisala pjesmu i natjerala me da ju pročitam kao svoju.

Korumpiran sadržaj udžbenika sam također upamtila-monoteizam je prikazivan kao evolucijski bolji od politeizma, patrijarhat od matrijarhata, evolucija i kreacionizam su postavljene kao teorije na istoj razini itd.

Sve je to rezultiralo time da smo moja najbolja prijateljica i ja u dobi od petnaestak godina, osnovali svoju školu-čitale smo knjige izvan kurikulumu, te pisale jedna drugoj mišljenja, pitanja i teorije u rokovnik koji smo zvale Brown Book. Ondje smo podjednako raspravljale o filozofiji, književnosti i sl., kao i o aktualnim političkim zbivanjima, te teorijama o paranormalnom. Ostala djeca su nam se povremeno pridruživala.

To, mislim, objašnjava činjenicu što se naše generacije optužuju za neaktivnost na nastavi, pasivnost i nedostatak suradnje s profesorima, što sam slušala tokom cijelog školovanja, pa i na oba fakulteta. Nije stvar u tome da smo mi pasivni ili glupi, već nas je specifičan sustav edukacije učinio nepovjerljivima prema institucijama. (Mnogo sam puta dobila nižu ocjenu od zaslužene jer sam postavljala previše pitanja i iznosila vlastita mišljenja.)

Gore navedeno sjećanje pripada meni, a, osim opisa specifičnih metoda, sadrži i neke primjere subverzivnih praksi.

Većina ispitanika ne pamti da su pokušavali išta slično, no tema alternativnog učenja i informiranja mogla bi također biti zanimljiv fokus za daljnja istraživanja-pokušati ustanoviti koje su sve metode učenici koristili da bi došli do informacija alternativnim putem, te kako su doznawali ono što službeno nisu smjeli znati.

Kasnije rođeni ispitanici ne sjećaju se ove neobične metode, stoga možemo zaključiti da se ili više nije provodila ili je većina ljudi naprosto nije upamtila.

Tokom perioda 1996/7., kako se nešto ranije navodi, donose se različiti zakoni i propisi o načinu na koji će se vjerska edukacija provoditi, te to možda objašnjava propitkivanje ili pokušaj propitkivanja javnog mnijenja.

Teško je odrediti koji je bio razlog tog ispitivanja, odnosno, koga se točno testiralo, no konzultiranje sa starijim osobama koje su išle na vjeronauk u crkvi tokom Jugoslavije (koje se također testiralo po pitanju tko je utjecao na njihovu želju da idu na vjeronauk, koliko ljudi koji pohađaju vjeronauk znaju itd.), zaključujem da je moguće da su željeli ustvrditi stanje na terenu. Moguće je da su također bili u procesu planiranja sadržaja vjeronauka, te su željeli vidjeti kako stvari stoje. Ipak, o motivima na ovu temu je teško nagađati.

Korumpiran sadržaj udžbenika pamti tek šačica, iako analiza udruge Protagora dokazuje da su joj svi bili i još uvijek jesu izloženi.

Jedan ispitanik navodi kako je jedan njegov prijatelj koji je prva tri razreda pohađao u susjednom selu, a ostatak u Ravnoj Gori, (jer je u selu bilo nemoguće pohađati više od tri prva razreda osnovne škole), bio lijevak kojeg je učiteljica prisilila da piše desnom rukom, s objašnjenjem da je lijeva strana komunistička.

Najzapamćeniji element cjelokupne priče odnosio se na nastavne obaveze u sklopu vjeronauka, te neumoljivost vjerskih autoriteta u izvedbi.

Što se tiče primanja prve pričesti – obavezan dolazak u crkvu na vjeronauk i na probe zbora. Dozvoljenih izostanka je bilo pet u cijeloj školskoj godini. Također, svaku nedjelju sam trebala prisustvovati misi i pjevati u zboru. Srednja škola – krizma – obavezan vjeronauk u crkvi (bez obzira na nastavu u školi). Svake nedjelje pohađanje mise uz sjedenje u prvom redu. Da bi se opravdao nedolazak, trebala se donijeti liječnička ispričnica. (Paula)

Ovakav tip svjedočanstva dominira sadržajem sjećanja ispitanika. Najviše pamte prisilne metode provjere, ocjene, minuse i nametnute crkvene prakse, poput prisustvovanja misi, te ispovijedi.

Jedan od medijski popraćenih primjera, dolazi nam iz novijeg vremena, odnosno, godine 2016., kada je u sisačkim srednjim školama na satu vjeronauka pušten kontroverzni Sedlarov film o Jasenovcu koji je optužen za negiranje određenih povijesnih činjenica. Film je prijavio učenik, dok ravnatelj nije smatrao da je slučaj problematičan.

Mediji iznose podatak da je vjeroučitelj film dobio od biskupa. Uznemireni učenik situaciju je opisao slijedećim riječima:

Vjeroučitelj nije učenicima objasnio da se radi o filmu koji nema veze s istinom, već im ga je prikazao kao dokumentarac, nakon čega su reakcije bile podijeljene. Neki su film uistinu shvatili kao dokumentarac, što je s obzirom na njegovu prirodu strašno i nedopustivo. Nevjerojatno je da se takve stvari događaju. Ne mogu reći da vjeroučitelj ima radikalne stavove, no ovo je zasigurno propagiranje ustaštva, bilo namjerno ili ne^{lxiv}.

Također se smatra da se film širi po sjemeništima Hrvatske i Bosne i Hercegovine, iako je ovo jedini medijski zabilježeni slučaj da se puštao u školama^{lxv}.

Drugi je primjer seksualne edukacije kršćanskog programa Teen star^{lxvi}, koji je prihvaćen od Hrvatske biskupske konferencije, ali i Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta. Iako datira od '90-tih, program se počeo provoditi od ranih 2000-tih, kao izvannastavna aktivnost u sklopu gotovo sedamdeset hrvatskih srednjih i osnovnih škola.

Iako je školski spolni odgoj nešto o čemu se već dugo raspravlja, za sada se kao dodatna aktivnost pojavila samo ova verzija, koja je izrazito religijski obojena, te, osim promicanja katoličkog svjetonazora, te problematiziranja žena i homoseksualaca, također promiče predrasudu da je etički i moralni pristup seksualnosti moguć isključivo iz perspektive religije^{lxvii}.

Istraživanje udžbenika udruge Protagora bogato je raznim primjerima i zadataka i ostracizma/diskriminacije. Neki od školskih zadataka o kojima su posvjedočili njihovi ispitanici također su bizarne teme sastavaka poput *Što bi bilo da u mene uđe Bog?*^{lxviii} (Hrvatski jezik)

Iako spominjanje Boga evocira na kršćanstvo, zadatak ima snažnu animističku dimenziju, asocirajući suptilno na fenomen zaposjednuća, na što ćemo se referirati nešto kasnije.

4.

Udžbenici

U sklopu istraživanja udruge Protagora, pregledana su 162 udžbenička izdanja, pretežno izdavača Profil, Alfa i Školska knjiga, za razdoblje školske godine 2014/2015.

Rezultati^{lxix} su pokazali da čak u 63,5% analiziranog materijala postoji zabrinjavajuća količina vjerski indoktrinacijskog sadržaja, u čemu su prednjačili udžbenici iz hrvatskog i engleskog jezika. (Istraživanje nije uključivalo udžbenike iz vjeronauka, već je fokus bio na ostalim predmetima.)

Neki od izdvojenih primjera uključuju zadavanje domaćih zadataka koji traže izradu vlastitih jaslica, uvođenje deset ekoloških zapovijedi, pjesmice o prolijevanju krvi za domovinu pisane iz perspektive djeteta itd.

Posljedice ovakvog tipa obrazovanja itekako su vidljive kroz rezultate istraživanja mišljenja i stavova mladih ljudi.

Tako rezultati^{lxx} istraživanja koje su proveli GONG, Institut za društvena istraživanja i GOOD inicijativa za uvođenje građanskog odgoja i obrazovanja u škole, pokazuju da 49, 5% mladih ne podržava pravo homoseksualaca na javni prostor, 40% ne odobrava progon ratnih zločinaca hrvatske nacionalnosti, a jednak postotak vjeruje kako je hrvatska tradicija natprosječno bogata u odnosu na druge narode.

Prema osobnoj opservaciji, koja je daleko od znanstveno potvrđene činjenice, među mladima se u razgovoru često može čuti i specifična omaška katolici/kršćani. Primjerice, prilikom razgovora koji uključuju druge oblike kršćanstva, mnogi će mladi ljudi upotrijebiti podjelu kršćani i npr. pravoslavci, da bi se na koncu ispravili, te kršćane zamijenili katolicima.

Nadalje, prema istraživanju provedenom u sklopu projekta MyPlace^{lxxi}, 55% mladih ne vidi ništa sporno u ideji vojne diktature, dok ih 70% smatra kako je formiranje NDH jedan od najvažnijih događaja u hrvatskoj povijesti.

Neutralan opis NDH na satovima povijesti, pamte i neki ispitanici rođeni tokom 1980-tih, uključujući i mene. Čini se da se situacija nije nimalo promijenila tokom kasnijih godina, što je evidentno iz jednako neutralnog citata udžbenika za predmet Priroda i društvo, Naš svijet 4, Školska knjiga, iz 2015.

"Tijekom rata je, uz pomoć Italije i Njemačke, stvorena Nezavisna Država Hrvatska. U njoj su se dogodila mnoga zlodjela, a sa svršetkom rata prestala je postojati"^{lxxii}.

Istraživanje udžbenika komparativnog tipa u odnosu na vremenski period od 1990-tih do danas, provela je studentica Tanja Maretić, pod nazivom "Proučavanje suvremene nacionalne povijesti nakon 1990.godine."

U pitanju je komparativna analiza srednjoškolskih udžbenika povijesti u Hrvatskoj i Srbiji, što je bila tema diplomskog rada gore spomenute studentice. Rad je objavljen u sklopu digitalnih arhiva završnih i diplomskih radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Prema njenim podacima, izbor udžbenika je u prvim godinama novonastale države pripadao samom nastavnom osoblju, a kasnije se prenio na razinu škole. Primijetila je kako udžbenici pisani tokom 1990-tih koriste neprimjeren način pisanja o Drugom svjetskom, te Domovinskom ratu, kao i Katoličkoj crkvi.

Ubijene hrvatske policajce srpski su teroristi masakrirali. Ta zvjerstva pokazala su krajnje neljudstvo i bezgraničnu patološku mržnju prema Hrvatima^{lxxiii}.

Ubijaju svećenike ... potkivaju ih i tjeraju da potkivani trče, deru ih žive, čak i pred očima njihovih roditelja, spaljuju, peku na ražnju, u vrećama ih bacaju u rijeku ... muče i dubrovačkog biskupa ... tuku ga, jaše na njemu, paraju ga nožem, režu mu organe i na kraju ubijaju iz pištolja^{lxxiv}.

Među pitanjima za djecu, jedan analizirani udžbenik navodi i pitanje *Čime pojašnjavate četničku bestijalnost?* (Vujičić, Povijest: Hrvatska i svijet, 233)^{lxxv}

5.

Identificiranje Drugog u '90-tima

Novi hrvatski identitet zahtijevao je i definiciju onoga što se u antropologiji naziva Drugim, koje je najjednostavnije opisano kao izvanjsko i prema čemu se identitet zajednice određuje.

Dakako, prvi Drugi u novoj Hrvatskoj morali su biti Srbi, trenutni ratni neprijatelji u kontekstu deкаде. Sekundarno su se kao Drugo formirali Jugoslaveni, odnosno, Balkanci. Dominantni diskurs '90-tih oslanja se na udaljšavanje Hrvatske od balkanskog područja, kao i povijesti/kulture, te značajnim pokušajem da se naglasi veza s Zapadom. Neka zanimljiva istraživanja na tu temu, obuhvaćala su, primjerice, analizu najeзде cro-dancea, glazbenog žanra koji se počeo forsirati na hrvatskoj estradi perioda^{lxxvi}.

Kao treće, i možda najbizarnije hrvatsko Drugo, javljaju se sami Slaveni. Naime, tokom '90-tih kreće najeзде povijesnih teorija kako Hrvati, ne samo što nisu Balkanci, već nisu niti Slaveni^{lxxvii}. Ove teorije, za razliku od gore navedenih, nisu bile dugog vijeka. Zanimljivo, Srbija uzvraća jednako bizarnim, no, potpuno drugačije koncipiranim teorijama; naglašavanjem balkanstva i slavenstva, te falsificiranjem u smjeru superiornosti datih kategorija.

U oba slučaja, radi se o zanimljivim odnosima prema identitetskim okvirima unutar kojih ostatak svijeta vidi i jedan i drugi narod, no, oni uzvraćaju na dva posve različita načina; jedni sramom i odricanjem, drugi prkosom i uzdizanjem.

Drugo koje je možda najznačajnije za ovaj rad, jest Sotona. Kao osnovna opozicija kršćanstva, sve što se željelo diskreditirati unutar istraživаног perioda, kitilo se atributom sotonistički, od interesa, preko izgleda, pa sve do praksi mladih ljudi koji su pohađali škole. Naročito su na udaru bili alternativci, bilo da govorimo o konzumentima rock, metal ili punk glazbe ili onima zainteresiranima za duhovnost drugih kultura.

Zapamćeni su i incidenti koji zadiru u život pojedinaca kao sredstvo lokalne kontrole članova zajednice- profesorske burne reakcije na metal glazbu ili fantastičnu literaturu kao sotonističke, prilikom čega se koriste teške riječi kao što je svetogrđe, te potiče izdvajanje i sram kod djece zbog osobnog ukusa ili interesa.

Ova je praksa zabilježena kod ispitanika obaju dekada-reakcije variraju od otvorenog omalovažavanja, vrijeđanja, kažnjavanja, pa čak i nasilja, do suptilnijih oblika prisile.

6.

Prisila okoline/zadiranje u privatnost/diskriminacija

Navest ćemo nekoliko primjera napada na Drugo, koristeći istraživanje Ančić/Puhovski, kao i sjećanja mojih ispitanika:

U navedenom istraživanju, ističu se neumjesne primjedbe časnih sestara, poput osude djece koja ne idu na vjeronauk tvrdnjom da će gorjeti u paklu, izjednačavanja davanja osobnog izbora djeci s izbacivanjem iz kuće od strane roditelja, napadanje djeteta pitanjima zašto ne vjeruje i sl.

Dijete se izdvaja od strane odraslih, što izvor diskriminacije smješta u sferu odraslih pojedinaca, ne same djece. Čini se da kategorije poput religije ili nacionalnosti nisu dovoljno shvatljive da bi ih djeca samoinicijativno koristila kao sredstva za ruganje, kao što koriste fizički izgled ili odjeću. Uzevši u obzir sva dosadašnja istraživanja na temu, sa sigurnošću možemo zaključiti da su poticatelji diskriminacije u ovom slučaju bili odrasli ljudi, najčešće sami vjeroučitelji, povremeno drugi profesori ili roditelji.

Vjeroučiteljica izjavila na satu vjeronauka da djeca kojoj je samo propušteno, da sama odluče dal' će se jednog dana krstit' ili ne kad odrastu, da je to isto k'o da su ih roditelji izbacili iz kuće^{lxxviii}.

Nije izostajao niti ostracizam od strane roditelja u odnosu na one koji su svoju djecu odbili upisati na vjeronauk.

I sad mene isto nekad gledaju, neki roditelji su me poslije tih nekih primjedbi u vrtiću nisu pozdravljali, više poslije ne. Vidite vi kako je to ružno^{lxxix}.

Etnička i ina diskriminacija pojavljuju se u različitim količinama i mjerama.

Slijedeće iskustvo pripada ispitanici koja se školovala u Osijeku i Rijeci, a opisuje slučaj iseljavanja srpskog stanovništva.

Do četvrtog razreda je nama iz razreda otišao i Stojan Bogdanović, i jedan Mario isto tako, još dvoje mislim, rekla bih Srba, da.

A, otišli su u drugu zemlju ili ne znaš točno?

Znam samo da su nestali iz razreda, nestali iz ulice, samim time jer su svi praktički i upisali tu školu kao talijansku, bar te generacije, jer su živjeli blizu.

A, jel' imaš neku priču gdje su možda otišli?

Nemam. Za Bogdanovića znam da je ...da, da, mislim da je otišao u Srbiju. U Podmurvicama je već ta priča bila manje bitna, naravno. U Osijeku je bilo već puno nategnutije jer je netom završio rat, dosta se pričalo o reformi, o stradalnicima, uništenom geofizičkom prostoru, pa i novim nekakvim metodama koje su namjeravali uvodit. (Katarina)

Srednjoškolski primjeri koje navodi nekoliko ispitanika, dolaze od profesora nereligijskih predmeta koji, između ostalog, zadiru u osobni ukus i život učenika.

Profesorica engleskog jezika je izjavila u jednom trenutku kad smo pričali o horoskopu da je ona rođena u znaku križa i da je to svetogrđe, i kad bi vidjela literaturu, recimo, fantastiku, bi podivljala, to je sotonističko, a, vjeroučitelj je, kad sam prelazila na etiku, bio je jako ljut, rekao je da to što slušam metal nije dobro za moju dušu. (Antoana)

Propaganda je bila na svakom koraku, ne samo u školi, osobito na povijesti, npr. nismo smjeli koristiti šta, iako se to kod nas koristi, ja sam dobio komad za to. (Nebojša)

Školski sadržaj je, čini se, utjecao i na poimanje vlastitog identiteta gore citiranog ispitanika:

U početku sam se osjećao kao da su svi Srbi monstrumi i da je sve što radimo krivo. Osjećao se kao negativac, uzrok svih nevolja. (Nebojša)

Iako u njegovom osobnom slučaju nije došlo do drastičnog raskida s vlastitim podrijetlom, pamti slučajeve u kojima jest.

Kad sam bio mali, moja mama je, kad je bilo nekih problema vani s djecom, ona je izašla i skužila je tog dečka jer ga je znala od prije i nazvala ga je Jovica, a on je rekao ja nisam Jovica, ja sam Ivan. Službeno su njegovi roditelji, su mu promijenili ime.

Zanimljivo, usprkos tome što navodi brojne primjere propagande, ispitanik inzistira da u Rijeci nije bilo previše takvog tipa ideologija, jer bi u odnosu na brojne izbjeglice i miješano stanovništvo, to bilo nemoguće uspješno implementirati.

Do koje je mjere inzistiranje na nedostatku diskriminacije/indoktrinacije povezano s njegovim srpskim podrijetlom, s obzirom da se od njega tokom djetinjstva i školovanja tražilo specifično pozicioniranje, kojeg se, kako je naveo, sjeća, teško je reći. Kako ispitanik navodi Rijeku kao mjesto gdje takve stvari nije lako implementirati, uočava se snažno vjerovanje da je Rijeka tolerantan lokalitet u odnosu na, možda, ostatak Hrvatske.

Po pitanju nacionalno-vjerske indoktrinacije, druga ispitanica također opisuje suptilno maltretiranje po nacionalnoj osnovi, kao i određene nepravde.

Ali se sjećam da je jedna djevojčica, inače vrsna odlikašica, bila maltretirana (po tiho) na osnovu srpskog porijekla. Zanimljivo je što joj je najbolja prijateljica bila iz jedne od bogataških obitelji upletenih u politiku tadašnjeg doba. Nisu dopuštali da im to pomuti prijateljstvo (još tada). Ali pouzdano znam da se ta djevojčica stalno osjećala diskriminirano. Pamtim čak i jedan konkretan događaj. U petom osnovne nije puštena na matematičko natjecanje jer je djelomično srpske nacionalnosti. Izmislio se neki minoran i nebulozan razlog tome zašto je spriječena. Ali glavni je bio taj. Sigurna sam. (Doris)

Kao specifičnost navedene ispitanice, uočava se povezivanje određenih događaja prilikom nastave koje drugi ispitanici, iako su možda doživjeli, nisu doveli u međusobnu vezu. Iako su nastavnici uglavnom voljeli djecu dobrostojećih obitelji, svojevrsna suptilna mržnja, prema njezinim sjećanjima, postojala je prema odlikašima/djeci obitelji srednjeg sloja, koja nisu pohađali vjeronauk. Osim gore spomenutog primjera zabrane djevojčici da prisustvuje natjecanju s obzirom na srpsko podrijetlo, ispitanica smatra da bi se „pik“ koji su nastavnici imali na takve pojedince mogao objasniti činjenicom što nisu pohađali vjeronauk.

Tu djecu su uporno htjeli kazniti u drugim predmetima i bjesnili jer nisu mogli koliko su htjeli. Jer jednostavno, oni su bili najbolji u razredu i teško ih je bilo uloviti da nešto ne razumiju ili ne znaju. Ali dogodilo se da bi nekom snizili ocjenu iz nekog drugog predmeta u prvom polugodištu. Eto tako, neobjašnjivo.

Sigurno su pokušavali i ispitivati nešto izvan zadanih lekcija, ali prikriveno. Uglavnom, na njih se gledalo kao na elitne otpadnike i bili su nam misterij. Pokušavali su ih ocrniti uvijek među nama ostalom djecom. Ne znam da li drugima, ali meni to nije bilo važno. Htjela sam ipak i ja biti u njihovoj "bandi".

Vidjela sam kako su neka djeca jednostavno povlaštenija (sad znam da je to povezano s uspinjanjem na ljestvici njihovih roditelja unutar određenih političkih stranaka). I iako su bili odlikaši, imala sam ponekad dojam da se njima daju odlične ocjene vrlo olako, a neki drugi bi morali uložiti malo veći napor za isti rezultat. Pogotovo im se šakom i kapom djelilo za zalaganje.

Ispitanica pamti određivanje uspjeha i ocjena prema shemi unaprijed naznačenih stereotipa koji su itekako imali klasni, ali i politički prizvuk.

Bili su frustrirani, zbilja počeli raditi nepodopštine i smijali se kaznama. Uvidjeli su tj. osjećali da su stigmatizirani i da što god rade, bit će prihvaćeni u skladu s niskim očekivanjima njihovih učitelja i sustava. Nije im se pomagalo već ciljano odmagalo i tjeralo u otpadništvo. Jer u to vrijeme nitko se nije bavio neprilagođenom djecom, već isključivo politikom.

Slično kao neki od ispitanika istraživanja Ančić/Puhovski, ispitanica se sjeća povezivanja ateističko-agnostičkih obitelji sa svojevrsnom intelektualnom elitom, čudacima, te se njihovo izuzimanje iz kolektiva bazira na takvom tipu karakteristika radije nego na nacionalnoj osnovi, naročito u slučaju obitelji koja nisu bila niti hrvatskog, ali niti srpskog podrijetla.

Ovdje dotičemo oblik svojevrsnog izdvajanja/drugosti, no s primjesama strahopoštovanja i elitnog statusa koje bismo mogli usporediti s ulogom šamana. U brojnim društvima, šaman je liminalna osoba, netko tko se nalazi na marginama, te prolazi kroz određene oblike ostracizma, no, ipak posjeduje moć u obličju poštovanja koje mu ukazuju ostali članovi zajednice. Neki od ispitanika sjećaju se kako se određenim izopćenicima poklanjalo specifično poštovanje.

Ispitanik koji je školu pohađao u Ravnoj Gori tvrdi da u njegovom kraju nije bilo mnogo niti diskriminacije, niti indoktrinacije, no smatra da je na nivou države itekako bilo nepoćudno biti drugačiji, što ilustrira primjerom zatvaranja jednog zagrebačkog okultnog dućana, prema pričanjima, na inicijativu države.

Određeni broj medijskih tekstova koji se bave progonom alternativaca tokom '90-tih postoji, a ovaj bi se primjer mogao svrstati u taj kontekst.

Naročito su se na udaru našle duhovne grupe new age/okultnog prizvuka, poput Ordo Templi Orientisa, a s vremena na vrijeme bi se medijski prostor punio senzacionalističkim tekstovima o opasnostima od sotonističkih sekti, od kojih je najpopularnija bila mitska Crna Ruža.

No to je, opet, područje koje je mnogo šire od fokusa ovog rada, te koje bi također bilo plodno područje za istraživanje, s obzirom da su priče o takozvanim mračnim sektama vrlo žive u sjećanjima mnogih.

Sama sam također bila označena kao Druga, stoga ću navesti još nekoliko vlastitih primjera. Zanimljivo, s obzirom da, kako nisam bila Srпкиnja, već druge bivše jugoslavenske nacionalnosti, Drugost koja se od malih nogu vezivala za mene bila je ona najneuhvatljivija, ona kojom Hrvati označavaju Drugo koje ne mogu precizno odrediti; Sotona.

Sjećam se da su mi se druga djeca povremeno rugala zbog toga, kao i zbog jezika (nisam razumjela neke kajkavske riječi), ali su prestala kad sam im uzvratila turcizmima koje pak oni nisu razumjeli. Znatiželja je ponekad bila jača od ruganja, te su mnogi učenici bili zainteresirani da ih naučim pisati i čitati ćirilicu.

Jednom prilikom, kada je mojoj najboljoj prijateljici umrla mačka, te je na vjeronauku rekla kako će je sresti opet u raju, časna joj je odgovorila da životinje nemaju dušu. Došla je k meni plačući, a ja sam ju utješila pričom o reinkarnaciji koju sam pročitala u jednoj od maminih knjiga o indijskoj duhovnosti. Ona je to, dakako, ispričala časnoj sestri, čija je reakcija bila toliko izražena, da me je često streljala pogledom na hodniku. Tračevi o meni, naročito u kontekstu sotonizma, počeli su vrlo rano, a jedan mi je prijatelj obznanio kako su mu njegovi roditelji ispričali da sam gotovo izbačena iz vrtića, što nije bilo istina, ali očigledno su i odrasli ljudi sudjelovali u širenju tračeva.

Također sam optužena da sam nazadna zbog obiteljskih poveznica s ostatkom Balkana i zato što nisam htjela gledati prvu utakmicu Hrvatska-Srbija (mislim da je bila 1995.) jer me nogomet ne zanima, a moje znanje o krajevima bivše Jugoslavije, zbog ranije spomenutih obiteljskih poveznica i posjeta, proglašavano je jugonostalgijom, čime se mojem iskustvu automatski odricala važnost. Jedan je razredni kolega svojedobno izjavio, komentirajući razrednu fotografiju, da bi ista bila savršena ukoliko bi netko izrezao i spalio mene i moju najbolju prijateljicu.

Druga ispitanica pamti svoje blisko prijateljstvo s dječakom iz izrazito religiozne obitelji koje je završilo uplitanjem njegove sestre i roditelja ne bi li ih razdvojili, te širenjem tračeva o njezinom sotonističkom utjecaju. (Ispitanica je iz agnostičke obitelji, s pristupom znanju o drugim vjerama, mitologijama, te interesom za rock glazbu.) Iz srednje škole pamti uplitanje vjeroučitelja u sadržaj školske zabave povodom Noći vještica, gdje ih je otvoreno napao.

Također se sjeća dječaka koji je jedini nosio tzv. gotički stil u ono doba u gradu, te je često bio žrtva psihičkog, verbalnog i fizičkog nasilja od strane vršnjaka, kao i nemilosrdnih tračeva.

Kako je njegova djevojka počinila samoubojstvo, ljudi su pričali da je to zato što je on sotonist. Na sličan način, jedna je moja „prijateljica“, brojne nesretne slučajeve koji su zadesili moju obitelj objasnila činjenicom što nismo vjernici. Mislim da je to odvratno, taj nedostatak empatije prema ljudima koji nisu vjernici, ili jesu, ali ne kršćanski, te pretpostavka da im se ružne stvari u životu događaju jer su svojim izborom to i zaslužili. (Marina)

Uplitanje u osobni izbor, kao i vrijeđanje ukusa ili stila oblačenja učenika na vjerskoj osnovi, također je uključeno u sjećanja drugih ispitanika, neovisno o dekadi rođenja.

U 6. ili 7. razredu je učitelj iz vjeronauka izbacio prijateljicu i mene sa sata (nakon 30 minuta vikanja i vrijeđanja) jer smo imale majice sa logom nekih bendova. Mislim da je bila Nirvana i Marilyn Manson u pitanju. Dok su ostali učenici smjeli nositi majice s Thompsonom i sličnim nacionalističkim obilježjima. (Ivana)

U sjećanjima je prisutna i kategorija prepreka ispisivanju iz vjeronauka. Ispitanica rođena 1994., pamti primjer svoje prijateljice koja kćerku nije željela upisati na vjeronauk, što je rezultiralo vršenjem masovnog društvenog pritiska na nju, s obzirom da je dijete bilo jedino u razredu koje nije upisalo vjeronauk.

Reakcija učiteljice, ravnateljice kao i ostalih roditelja učenika iz razreda bile su totalno neprihvatljive, osuđivali su je i napadali kakva je ona to majka jer želi izolirati svoje dijete i zašto bi ona „bila posebna“. Jasna je nakon roditeljskog sastanka morala ići na razgovor kod ravnateljice.

Učiteljica i ravnateljica su joj rekle kako ona mora slušati vjeronauk jer je jedina koja ne ide na taj predmet i da nemaju zamjenskog predmeta, te bi mala bila jedna školski sat sama. Jasna nije pristala na to a one su joj rekle da je svejedno upiše na vjeronauk, neka bude na nastavi, sluša predmet ali da je neće ocjenjivat. Uopće nisu shvatile razlog zašto je ne želi upisati. Nije zbog ocjena, već zbog predmeta. Nakon tjedan dana borbe sa školom uspjeli su se dogovoriti da ne mora slušati predmet, te da će taj jedan školski sat provoditi u knjižnici škole (gdje uvijek nekoga ima, kako ne bi bila sama) crtajući, gledajući filmove, listajući časopise.... (Ivana)

Iz ovog je primjera evidentno da je donošenje odluke o nepohađanju vjeronauka pothvat koji, barem u nekim sredinama, može rezultirati mukotrpnom borbom s autoritetima na čelu obrazovnih institucija, što ide u prilog izbora linije manjeg otpora kod većine roditelja.

Ipak, opsesija vjerskim opredjeljenjem nije se toliko osjećala u školama koje nisu bile hrvatske, što je vidljivo iz sljedećeg sjećanja;

Pohađala sam talijansku osnovnu školu gdje nije bilo fokusa na vjerski karakter. Vjeronauk nije bio obavezan, na školskim feštama smo slušali Metallicu i Prodigy, u 8. razredu sam od profesorice talijanskog dobila mimo lektire (koju smo sami mogli odabrati) prvu knjigu Carlosa Castanede. Ah, što da velim, osnovna škola je bila super. (Jasna)

Motivi i osjećaji

Svi dosad ispitani pojedinci imaju donekle negativne misli i osjećaje o provedbi dotičnih rituala, manifestacija i metoda, bez obzira jesu li ili nisu išli na vjeronauk, što se donekle razilazi s istraživanjem Ančića i Puhovske. Njihovo je istraživanje stavilo naglasak na diskriminaciju manjine koja nije religiozna, ne uzevši u obzir i činjenicu da je sporni sadržaj mogao negativno utjecati i na djecu takozvane većine, što se potvrdilo u izjavama ispitanika. Orijentacija istraživanja Ančića i Puhovske vidljiva je iz narednog citata:

Čini se da nepostojanje institucionalizirane zajednice ili organizacije koju vjernici imaju, upravo utječe na nepovezanost i nepostojanje solidarnosti nevjernika, što ih svakako čini ranjivijima i izloženijima mogućnostima isključivanja i diskriminacije, ali i naglašava potrebu da se o nevjernicima promišlja kao o heterogenoj skupini i da se takav stav promiče^{lxxx}.

Međutim, u kontekstu mojih intervjuja, nije bilo značajne razlike u osjećajima ispitanika koji jesu ili nisu pohađali vjeronauk. I jedni i drugi opisali su iskustvo takvog tipa nastave kao prisilno, nametnuto i negativno, tako da je definirati ovaj tip vjerskog obrazovanja kao problem isključivo nereligiozne manjine, reduciranje i simplificiranje samog problema.

Dvoje ispitanika je svoj nedostatak detaljnog sjećanja okarakterizirao kao posljedicu toga što kao djeca nisu bili dovoljno kritički nastrojeni prema sadržajima koji su im se servirali, te zbog toga vjerojatno mnogo toga uopće nisu primijetili. Dvoje ispitanika se detaljnije i konkretnije sjeća dotičnih sadržaja, a jedna je navela kako indoktrinacijskog sadržaja uopće nije bilo.

Dvoje od ispitanih bilo je sigurno u svoja sjećanja o tome kako indoktrinacijski sadržaj nije postojao, te nisu otvarali pretpostavku kako možda postoji problem memorije, dok je jedan naveo kako naročite indoktrinacije nije bilo, što je kasnije pobio primjerima očite diskriminacije i propagande.

Ovaj su fenomen uočili i Ančić i Tamara Puhovski, navodeći kako neki od njihovih ispitanika negiraju postojanje diskriminacije, da bi kasnije dali primjere koji itekako jesu diskriminacija. Zaključak koji izvode iz te činjenice jest taj da među Hrvatima očito postoji slaba sposobnost uočavanja diskriminacije i indoktrinacije, naročito ukoliko je suptilno sprovedena.

Sposobnost da se i suptilniji oblici indoktrinacije uoče, iznimno je značajna za organiziranje otpora suvremenog pojedinca, a neki joj teoretičari daju zaseban naziv i definiciju. Tako meksička spisateljica i feministkinja Gloria Anzaldua opisuje *el facultad*^{lxxxii}, specifičnu intuiciju svojstvenu pripadnicima marginalnih skupina koja je u stanju prepoznati indoktrinaciju na podsvjesnoj/nagonskoj razini. Bez obzira postoji li takav oblik prilagodbe suvremenom društvu ili je tek dio autoričine bogate imaginacije, generacije koje su ispitali Ančić i Puhovski pokazale su malu količinu te sposobnosti.

Situacija bi se mogla opisati nešto boljom po pitanju mojih ispitanika koji su par decenija mlađi, gdje, iako velik broj sudionika nije upamtio mnogo, svijest o načinu na koji kritičko mišljenje uvjetuje percepciju indoktrinacije i diskriminacije, čini se mnogo prisutnijom u slučaju generacija 1980-tih i 1990-tih.

Ipak, istraživanje provedeno na roditeljima rezultiralo je većom količinom konkretnih podataka, s obzirom da su se njihovi ispitanici sjećali veće količine događaja nego moji. No, ispitanici roditelji isključivo su roditelji djece koja nisu pohađala vjeronauk. S druge strane, bilo bi zanimljivo provesti istraživanje temeljeno na svjedočanstvima roditelja djece koja jesu, te vidjeti čega se oni sjećaju kao problematičnog, te čemu su njihova djeca bila izložena. Teme koje bi trebalo provjeriti da bi se dalo potpunije shvaćanje cjelokupnog fenomena su, prije svega, razlozi upisivanja djeteta na vjeronauk, iskustva koja su im djeca prenosila, te, eventualno, diskusije s roditeljima o temama obrađenima na nastavi vjeronauka, ukoliko je istih bilo. Valja provjeriti koliko su se djeca povjeravala svojim roditeljima, jesu li s njima raspravljala o stavovima kojima su podučavana, te jesu li ti stavovi uistinu usklađeni s onime što njihovi roditelji žele da se djeci prenosi.

Uočene su značajne razlike između lokalnih sredina, naročito ukoliko govorimo o manjim ili većim gradovima. Očekivano, najmanju količinu indoktrinacije naveli su polaznici škola u Rijeci i Zagrebu, a najveću oni koji su školu pohađali u malim gradovima, poput Preloga i Ivanić Grada.

Istraživanje koje je provela udruga Protagora^{lxxxii}, po pitanju odabira lokalno-školskog udžbenika, također potvrđuje ovu činjenicu. Ustanovljeno je, naime, da su najkonzervativniji udžbenici bili češće odabirani u manjim sredinama, dok su veće naginjale onima neutralnijeg sadržaja.

Jedan dio ispitanika pokazuje visoku svijest o prirodi kritičkog mišljenja i njenoj esencijalnosti za mogućnost primijećivanja ikakvog problematičnog sadržaja koji nameće okolina.

Zanimljivo, čini se da je razgovor o onome što se događalo među vršnjacima, barem prema iskustvu sljedeće ispitanice, izostajao, što se, primjerice, u potpunosti razilazi s mojim sjećanjima.

U Rijeci se jednostavno o tome nije govorilo, bar ne u javnom prostoru.

Kako ti pamtiš, to se rješavalo ne pričanjem?

Da.

(Katarina, 1983)

Većina ispitanika se ne sjeća da je bilo ikakve komunikacije i razmjene informacija između vršnjaka za vrijeme trajanja osnovne škole. Razgovore s vršnjacima o dotičnim temama pamte iz kasnijih razdoblja.

Teško je definirati uzroke nedostatka pričanja. Za generacije 1980-tih, koje su se školovale za vrijeme rata, možda je fenomen bio rezultat obiteljske dinamike, s obzirom da su, barem prema mojim sjećanjima, roditelji izbjegavali govoriti o onome što se događalo, te najčešće fokusirano gledali Dnevnik, ignorirajući naša zapitkivanja, dok su škole, barem u malim mjestima, često kažnjavale nepoćudna pitanja i mišljenja, što je možda djecu poučilo šutnji kao načinu preživljavanja i nošenja s okolinom. I ova bi tema, vjerujem, bila zanimljivo područje za daljnja istraživanja.

Osim komunikacije koja se razlikovala od osobe do osobe, atmosfera i zapamćeni osjećaji, također su zanimljivo područje opisivanja.

Jedna od ispitanica rođena tokom '80-tih razdoblje vrtića pamti kao doba zajedništva, dok prelazak u osnovnu školu doživljava traumatično, po pitanju nečega što definira kao promjenu opće atmosfere.

Od tada, atmosfera u osnovnoškolskim klupama nije imala nikakve veze s atmosferom iz vrtića. Osjećala se napetost i vječiti strah od kazni. Raslojavanje društva (u jednom malom gradiću i jednom objektu za opće obrazovanje) se događalo pred našim očima (samo nismo znali naravno kako da imenujemo tu atmosferu). Ali proces je bio vidljiv, a žrtve – djeca. (Doris)

Po pitanju vjeronauka, ispitanica pamti da ga je upisala na inzistiranje svoje majke. Kao i svi ispitanici koji su pohađali vjeronauk, navodi frustraciju činjenicom da su svaki tjedan morali prisustvovati misi, te redovito ići na ispovijed, što se mjerilo plusevima i minusima, kao i evidentiralo u konačnoj ocjeni iz predmeta. Također pamti grubost i nepravednost od strane časnih sestara koje su tokom osnovne škole vodile nastavu vjeronauka.

Časne sestre su bile grube i tukle svoje učenike, pogotovo onu "nestašnu" djecu, ali i drugi bi zaradili neku nepravednost s njihove strane. U višim razredima sam počela osjećati sve veći i veći otpor prema vjeronauku.

Kao razloge većinskog pohađanja vjeronauka navodi strah od neprihvatanja, ne činjenicu da je većina obitelji bila religiozna, a osjećaj djece koja pohađaju vjeronauk, iako traumatičan i frustrirajući, istodobno opisuje kao svojevrsnu zaštitu, sigurnost, iako ne može odrediti od čega.

Kako god, u ono doba je jednostavno bilo poželjno ići na vjeronauk i mnogi roditelji su svoju djecu upisivali više iz straha, a manje jer su i sami bili katolici. I osjećalo se među nama djecom da nam pohađanje vjeronauka osigurava svojevrsnu zaštitu. Od čega, nismo znali, osjećali smo.

Ispitanica opisuje svoje iskustvo vjeronauka kao negativno, te kao snažan utjecaj na njezinu psihi i razvoj, u čemu se nazire prizvuk straha.

Ali mrzila sam prisilu odlaska i na misu, a pogotovo na ispovijed. Osjećala sam takav strah od nadzemaljske kazne da mi je sve bilo grijeh odnosno ponekad bih izmišljala grijehove ili pričala o najobičnijim dječjim nestašlucima (npr. nije mi se sviđao ručak pa sam ga odbila, nešto banalno uglavnom) dok bi svećenici sasvim ozbiljno odriješivali te grozne "grijehe". Tokom ispovijedi na krizmi sam jednostavno namjerno šutjela.

Kroz razgovore s ljudima koji su pohađali školu u većim gradovima, naišla je na čuđenje s njihove strane, s obzirom da se u njihovim sredinama nisu događale tako drastične stvari. Njeno navođenje da je za vrijeme ispovijesti prije krizme šutjela, u znak otpora, možda se može povezati s fenomenom nedostatka komunikacije među vršnjacima. Možda je cjelokupno društveno okruženje tome uvelike doprinjelo, čineći komunikaciju opasnom, otvorenom kažnjavanju, ali i potencijalno lažnom.

Ostracizam kao osjećaj djece koja nisu pohađala vjeronauk, moji ispitanici ne navode, osim ukoliko su doživjeli maltretiranje ili ruganje od strane vršnjaka. Osjećaji nelagode ili zaštićenosti javljaju se isključivo u ispitanika koji su pohađali vjeronauk.

Jedan ispitanik iz Rijeke je pohađao vjeronauk zbog društva, ne sjeća se nikakvih ceremonija ili indoktrinacije, što objašnjava svojim slabim interesom za školu uopće u tom periodu. Ne pamti neku izraženu diskriminaciju, barem ne unutar svojeg društva, te smatra kako na području Rijeke nije bilo snažne vjerske ili nacionalističke indoktrinacije u školama. Ne navodi čak niti misu na početku školske godine, čega se sjeća većina ispitanika, bez obzira na godinu rođenja.

Druga ispitanica navodi da se nije osjećala stigmatizirano, niti misli da je bilo neke diskriminacije, ali je praksu odlaska u crkvu promatrala kao mistični događaj, jer joj je bio nepoznanica.

Roditelji me nisu pitali želim li ići na vjeronauk, nekako se podrazumijevalo u obitelji ateista da dijete neće imati takvih želja. Jedino je baki vjernici bilo žao što ne idem. Meni je bilo žao jedino kada bi vjeroučitelj vodio razred u crkvu jer mi je ona, kako nikada u nju nisam zalazila, predstavljala nekakvo mistično mjesto. Inače mi je bilo draže provesti slobodan sat igrajući se u dvorištu. (Fedora)

Ispitanik iz pretežno češkog sela navodi kako su mu učiteljice od prvog do četvrtog razreda bile srpske i češke narodnosti, te iznosi kako je možda to bio razlog specifičnosti situacije u njegovoj školi, odnosno, izostanka nacionalizma.

Ta učiteljica srpske nacionalnosti je bila poprilično politički frustrirana događajima, pratila je dnevnik... Uglavnom bi roditelji za sve što im se nije sviđalo kod nje govorili "ah ona je Srpkinja...". Jednom smo imali naučiti pjesmicu od Dobriše Čosića i to su se roditelji pobunili pa ju nismo morali učiti. (Renato)

Što se tiče vjeronauka, ispitanik navodi kako su svi išli na vjeronauk jer je živio na selu, te nije bilo odstupanja. Ali, i on, kao i drugi ispitanici koji se dotiču teme, naglašava tradiciju radije nego uvjerenja kao razlog.

Navodi kako su zahtjevi vezani uz vjeronauk i sakramente postajali sve stroži s godinama, te kako većina njegovih prijatelja nakon krizme nije prilazila ni blizu crkvi sve dok nisu počeli stupati u brakove.

Ipak, nisu sva sjećanja vezana uz misu na kraju školske godinenužno negativna. Jedan ju ispitanik opisuje više kao društveno nego ideološko okupljanje. Djeca su koristila priliku da prije početka ljetnih praznika provedu još neko vrijeme zajedno, tako da je dotična ceremonija služila kao posljednje veliko okupljanje prije ljeta, što je, naročito u starijim vremenima, bila i uobičajena uloga takvih ceremonija.

Slično kao još jedna ispitanica, i on pamti suptilni osjećaj posebnosti zbog pohađanja vjeronauka, u odnosu na djecu koja ga nisu pohađala.

Je li to nešto što vam je vjeroučiteljica prenosila otvoreno ili više kao osjećaj?

Osjećaj.

(Filip)

Po pitanju propagande, ovaj ispitanik ima mnogo benevolentnije mišljenje nego mnogi od ispitanika koji su zamijetili njezin utjecaj.

Profesori nisu bili bas indoktrinatori, više ljudi koji vjeruju u neke stvari, po meni malo naivne, ali mislim da su im namjere bile dobre, nije bilo neke malicioznosti.

U istraživanju *Crkva i odgoj u Hrvatskoj* tvrdi se, na temelju statistika, kako velik broj djece u osnovnim i srednjim školama odabire vjeronauk, što je znak visokog interesa^{lxxxiii}.

Međutim, intervjui s ispitanicima ovog rada ukazali su na gotovo univerzalan nedostatak izbora u osnovnim školama (samo dvije ispitanice od četrnaest su bile pitane za mišljenje od strane svojih roditelja, od drugih se naprosto podrazumijevalo da idu ili ne idu).

Što se tiče srednje škole, velik broj mojih ispitanika odabrao je etiku, a među onima koji su nastavili pohađati vjeronauk, razlozi su bili različiti; jedan ispitanik kao razlog navodi društvo, drugi prosjek, treća ispitanica privatne razloge (dečko s kojim je hodala tokom osmog razreda upisao je paralelni razred u gimnaziji koju su oboje pohađali naredne godine, no, kako je bilo manje učenika koji su išli na etiku, sat je kombinirao pripadnike obaju razreda, te je ona željela izbjeći dotičnog dečka. Kasnije joj je bilo žao zbog tog izbora), a četvrta je upisala Selezijansku gimnaziju zbog pojačanog programa latinskog i starogrčkog, jer je željela bolje razumjeti magijski sustav britanskog okultista Aleistera Crowleya. Tek jedna ispitanica izabrala je vjeronauk u srednjoj školi zato što se smatra vjernicom.

Usprkos tome, valja reći da njezina vjera spada u kategoriju one koja se u mnogočemu razilazi sa službenom crkvenom doktrinom, iako, u načelu, prihvaća neke osnove, poput postojanja Boga.

Daleko od toga da je četrnaest ispitanika dovoljno da bi se donijela široka slika stanja na terenu, no sasvim je dostatno da se dovede u pitanje statistika koja daje rezultate o brojevima ljudi koji nešto prakticiraju ili biraju, no ne i njihove pozadinske motive i razloge koji mogu biti drastično drugačiji od uobičajenih pretpostavki.

Uzevši sve u obzir, najveća prepreka istraživanju je nedostatak sjećanja i nedovoljna kritičnost u dječjoj dobi da bi se nešto percipiralo ili analiziralo. Iako izučavanja ondašnjeg perioda (ali i današnjeg) ukazuju na to da postoje visoke stope indoktrinacije nacionalističkog i religijskog tipa, kao i svojevrsnog ostracizma ili diskriminacije, mjera do koje se metode implementiraju nije jednaka u svim krajevima Hrvatske, što upućuje na lokalnu zajednicu kao glavnog provoditelja i stvaratelja sustava normi koje omeđuju ispravni identitet člana zajednice.

Iako očigledna diskriminacija nije prisutna u jednakoj mjeri na različitim područjima, neka vrsta ostracizma, te prisile okoline itekako jest. Ipak, negativan doživljaj ostracizma nekatoličke djece jači je u roditelja, te starijih generacija nego u same djece.

Niti jedan od ispitanika koji nisu pohađali vjeronauk nije izrazio negativne osjećaje zbog izoliranja, već, eventualno, ukoliko se pojedinac osjećao isključenim, bilo je to zbog drugih praksi, radije nego činjenice da su morali izići iz razreda, te boraviti na hodniku ili vani za vrijeme održavanja vjeronauka. Sam čin izdvajanja nije, čini se, negativno percipiran od djece, već od odraslih.

S druge strane, odrasli manje percipiraju i govore o nezadovoljstvu i frustraciji djece koja jesu pohađala vjeronauk kao potencijalnom problemu. Uglavnom se fokus stavlja na prava djece iz nekatoličkih obitelji, dok moji rezultati, iako nisu sprovedeni na dovoljno velikom uzorku da bi se išta moglo generalizirati, ukazuju na visoku stopu nezadovoljstva religijskom naobrazbom u školama upravo od onih koji su na vjeronauk išli. Neki od njih također nisu pošteđeni iskustava koja smatraju emocionalno teškima.

Dakle, mogli bismo sumirati da je iskustvo vjeronauka pretežno negativno, bez obzira jesu li ispitanici išli ili nisu, te jesu li vjernici ili nisu.

Za razliku od prethodnog istraživanja, zaključila bih da nisu isključivo djeca drugih vjeroispovjesti ili ateista/agnostika prolazila kroz neugodna, čak i traumatična iskustva uzrokovana školskim, konfesionalnim vjeronaukom.

Širina problema vidljiva je i iz toga da je percepcija diskriminacije sudionika vrlo niska. Ispitanici svoja iskustva ne opisuju/označavaju pojmom diskriminacija, osim ukoliko su u pitanju radikalni primjeri. Oni suptilniji gube se iz detekcije.

Količina diskriminacije ovisi o sredini, no, očekivano, izraženija je u manjim sredinama nego u većim. Poučavani sadržaj ima neku razinu utjecaja na mišljenja i osjećaje učenika, što potvrđuju i prethodna istraživanja stavova mladih.

Ispitanici, očekivano, različito percipiraju događaje iz okoline, te na specifičan način doživljavaju sadržaje kojima su izloženi. Tako neki ne pamte nikakav sporni sadržaj, što se kosi s izučavanjem udžbenika koje potvrđuje da su svi učenici, barem na razini kurikuluma, itekako bili izloženi problematičnim podacima.

Ceremonije i rituali, ukoliko ih je bilo, doživljavani su također na različite načine, ne uvijek u skladu s mogućim očekivanjima institucija koje su ih provodile.

Mnogim su ispitanicima mise bile dosadne, neki su ih doživljavali kao druženje krajem/početkom školske godine, dok je jedan ispitanik naglasio vizualnu ljepotu ministriranja kao izvor fascinacije i uživanja u ritualima, bez ikakvog opterećivanja ideološkim ili teoretskim sadržajem dotične religije.

Poveznica identiteta i običaja, jača je u odraslih nego u same djece. Iako su dva ispitanika spomenula osjećaj posebnosti i sigurnosti zbog pripadanja populaciji većine koja ide na vjeronauk, nisu bili u stanju shvatiti razloge zašto. Bilo je to mnogo više na nagonskoj, nego spoznajnoj razini, što je razumljivo, s obzirom da mladi pripadnici određene zajednice, iako sudjeluju u njenim ritualima, te su izloženi metodama učenja koje dotična zajednica propisuje, nisu u stanju shvatiti apstraktnost mnogih njenih vrijednosti i koncepata sve do mnogo kasnije dobi.

Drugim riječima, kada govorimo o inicijaciji u dominantno društvo (u ovom specifičnom kontekstu), ona se provodi u dobi kada je član zajednice suviše mlad da bi shvatio što čini.

Odgovori ispitanika, kako možemo vidjeti, imaju neke sličnosti i razlike. Osim osjećaja koji su kod svih dosad ispitanih bili negativni, većina ispitanika (osim dvoje) navodi da su se početak ili kraj školske godine obilježavali misom, na kojoj bi onda prisustvovala sva djeca, ne samo ona koja su išla na vjeronauk, kako je inače, tokom godine bio slučaj. Svi se sjećaju da nije bilo alternative za one koji nisu išli na vjeronauk i da se sat odvijao usred školskog dana, rijetko na kraju ili na početku.

Što se tiče stavova prema onima koji nisu išli na vjeronauk, odgovori su različiti. Jedan dio ispitanika sjeća se da je neka vrsta zadirkivanja ili stigmatizacije postojala, dok jedan dio tvrdi kako uopće nije.

Kritički stav prema vlastitom sjećanju i tadašnjoj percepciji uočen je kod nekih ispitanika, no neki su sasvim sigurnim tonom opisali svoja sjećanja, kao da ne postoji šansa da im je nešto promaklo, što upućuje na različite mehanizme percipiranja stvarnosti, te sigurnosti u svoju poziciju.

Ipak, teško je odrediti koji faktori u razvoju dotičnih pojedinaca ili njihovim identitetskim pozicijama su najviše utjecali na takav pristup.

Na prvi se pogled čini da su generacije '80-tih imale više eksperimentalnih metoda i provjere mišljenja, dok generacije rođene '90-tih spominju rjeđe, no nešto bizarnije rituale. U obje dekade dolazi do ispreplitanja vjerskog i nacionalnog. U prvoj je dekadi prevladavao ritual nad mitom, u drugoj se lice nove hrvatske mitologije već počelo uobličavati.

Osim himne, pjesama nacionalnog karaktera, te tema domaćih zadataka, generacije rođene '80-tih nisu bile izložene drugim oblicima službenih nacionalnih ceremonija jer, kao prvo, datumi Dana državnosti mijenjali su se nekoliko puta, nova nacionalna herojska mjesta, spomenici i muzeji još uvijek nisu bili etablirani, te je crkva preuzela ulogu države, provodeći mise na početku i kraju školske godine i sl.

Iako današnje generacije imaju službenu nacionalnu mitologiju, čini se da vjeronauk i dalje preuzima određene uloge, naročito kada se govori o potezima koje bi, možda, ostatak škole odbio, poput puštanja Sedlarovog filma o Jasenovcu. Određeni sadržaj sa specifičnim nacionalističkim porukama i dalje se provodi kroz kanal školskog vjeronauka, naročito ukoliko su u pitanju sporne poruke od kojih se mnoge službene institucije ograđuju.

Rituali o kojima ovdje govorimo su moderni, dakle, provedeni institucijski i uvelike neosobni. Eventualno bismo neke crkvene rituale, poput pričesti ili krizme, mogli nazvati intimnim ritualima, jer je fokus na pojedinca koji prima sakrament, te je moguće imati specifičan osobni doživljaj koji bi se, kao takav, emocionalno primio. Službeni nacionalni rituali, kao i veliki rituali, poput misa, nemaju naročit emocionalni utjecaj na dječju populaciju, osim, možda iritacije ili dosade.

Ostracizam prilikom izdvajanja zbog nepohađanja vjeronauka također, čini se, ne djeluje sam po sebi emocionalno na dijete, osim ukoliko je popraćen ruganjem ili drugim oblikom ponižavanja.

Odrasli promatrači, koji su u stanju prepoznati simbolizam dotičnih radnji i postupaka, doživljavaju ih kao problematične i nepravedne, dok ih djeca uglavnom zanemaruju, zaboravljaju ili interpretiraju prema svojem nahodanju. Nesvjesnost, dakako, nije dokaz nedjelovanja, no mnogo je teže uočiti potencijalni učinak nečega ukoliko pojedinac pritom nije posjedovao svijest da se nešto događa.

Generacije rođene '90-tih već su imale organiziran nacionalni mitos, te su mogle svjedočiti stabilnijem ritualnom kalendaru. Također, rat je već bio završio, a država je već neko vrijeme postojala, te nije bilo tolikog straha kao tokom ranije dekade, kada se, između ostalog, nije znao niti ishod svega. Samim time, nije postojala potreba da se nacionalni ili religijski rituali, prakse, priče i simboli žestoko nameću populaciji.

Godine rata bile su obilježene militantnim, iako nejasnim identitetom koji je prodirao kroz procjepe ličnosti, te prijetio onima koji ga nisu shvaćali dovoljno ozbiljno. Isto se tako konstantno uplitao u ostale aspekte školskog života; u jednom je trenutku to bila sasvim obična škola, da bi odjednom postala misa, grupna molitva, ili apstraktni, zbunjujući zadaci na temu slavljenja određenih povijesnih/suvremenih ličnosti (Stepinac, papa, Tuđman), nerazumljivih pojmova (dakako, domovina) i poticanja vjerske ekstaze (Što bi bilo da u mene uđe Bog i tome slične teme.)

Gotovo da govorimo o skakanju iz svakodnevnog u sakralni modalitet mnogo bržim i učestalijim tempom nego što je to uobičajeno. Jedinibi problem bio neujednačenost mitologije, koja još uvijek nije bila službeno ustoličena, te se često mijenjala, kao i nastavnog sadržaja, što je bilo evidentno i iznimno brzim izmjenama udžbenika tokom pohađanja osnovne škole za generacije rođene u '80-tima.

Za razliku od, možda, izoliranog plemena, suvremena nacija država ne može spriječiti svoje članove da konzumiraju i druge mitologije. Ja sam, primjerice, obožavala drevne civilizacije, te sam često izmišljala priče inspirirane svjetskim legendama i mitovima. Također sam poticala prijatelje da koriste metode poput padanja u trans, izazivanja vizija ili molitvi, što nije neobično, s obzirom na religijsku ritualistiku koja nas je bombardirala sa svih strana.

Antropologinja Mary Douglas^{lxxxiv} povezala je vjerovanje u pasivne oblike komunikacije s onostranim, poput padanja u trans ili zaposjednuća, s društvima u kojima je naglašeno nasilje, poput onih koja prakticiraju otmicu nevjesti ili su obilježena snažnim patrijarhalnim uvjerenjima i praksama, te bismo, možda, mogli povezati dječje igre koje uključuju konzumiranje onostranog sadržaja u stanju izmijenjene, prepuštene svijesti, s nagonskom reakcijom na osjećaj snažne izvanjske prisile.

Teško je, dakako, tvrditi da je razlog našeg ponašanja u potpunosti uvjetovan sustavom unutar kojeg smo odrastali, ali bilo bi naivno tvrditi da uoče nije. Činjenica jest da smo se moje društvo i ja igrali svačega, ali, između ostalog, i rata i vizija, što je barem donekle moralo biti uvjetovano onime što nas je okruživalo. Ipak, kroz razgovore s brojnim pojedincima, imala sam priliku uočiti kako većina smatra naše igre pomalo čudnima, te ne mogu tvrditi da su takvi tipovi igara bili nužno česti.

Ukoliko bismo željeli snažnije osvijetliti mogući utjecaj pretjerivanja s religijskim ili nacionalnim ritualima u odnosu na dječju populaciju, možda bismo trebali provesti istraživanje koje bi se baziralo na tipovima igara koje su djeca izmišljala. Iako je, očigledno, rat bio česta tema ondašnjih dječjih igara, osim mogeg društva, koje je odrastalo u maloj sredini u kojoj se religijski sadržaj izrazito nametao, nisam još upoznala ljude koji su se igrali vizija, transeva, misa i sl., što, dakako, ne znači da ih nije bilo.

U svojem autobiografskom grafičkom romanu Perzepolis^{lxxxv}, iranska umjetnica Marjane Satrapi, između ostalog, prikazuje i “igranje džihada” od strane svojih prijatelja, što je vrlo zanimljiv primjer koji bi se mogao povezati s gore spomenutom idejom o značaju igara.

Citati iz knjige na koje ćemo se nadalje osvrnuti uspostavljaju teorijske veze između dječjih igara i onih ritualnih, vezanih uz kult. Dječje igre, iako se uglavnom posmatraju kao neozbiljne i bezazlene, predstavljaju možda najefektniji obrazac upijanja kulturalnih normi, od onih spolno-rodne prirode koje su obrađene u velikom broju sociološke literature^{lxxxvi}, pa sve do nekih drugih koje se tiču ostalih aspekata kulturnog identiteta.

U svojim simboličnim igrama i oponašanjima, djeca kopiraju svijet koji su stvorili odrasli, ali se istodobno i pripremaju za neovisnu i produktivnu participaciju u istom.

Razvoj igre u djece možda jest kulturalno određen što se tiče sadržaja, ali se razvija iz korijenja ljudske biologije i kao takva prethodi učestvovanju u svetim kultičkim igrama, u životu svakog člana specifične kuličke zajednice^{lxxxvii}.

Uzevši sve u obzir, igra je donekle slična ritualu. I ona predstavlja skok u drugu stvarnost, zahtijeva nešto drugačije stanje svijesti, a u slučaju da je bazirana na oponašanju nečega iz svijeta odraslih (valja naglasiti da nisu sve dječje igre takvoga tipa), prenosi vrijednosti iz sakralnog u realni mod, baš kao i kulički ritual.

Po pitanju metoda indoktrinacije, čini se kako nije postojao unificirani plan na nivou države, već je svaka škola provodila ono što se moglo implementirati. Teško je odrediti koji su ljudi bili na čelu planiranja sadržaja u određenoj školi, no očigledno su sami autoriteti u lokalnim školama igrali ulogu u planiranju i izvedbi. Tek jedan ispitanik navodi kako, osim vjeronauka, nije bilo nikakve indoktrinacije, (išao je u školu u Rijeci) što više objašnjava poteškoćama u primjeni, nego u namjerama. (Navodi kako mu se čini da su namjere postojale.)

8.

Budućnost sjećanja

Iako ne spada u dobne skupine izučavane u ovome radu, jedan mi je medijski primjer privukao pozornost zbog specifičnosti metode koja generacijama ovdje ispitanim nikako nije bila dostupna, a mogla bi promijeniti doživljavanje sjećanja.

Na brojnim portalima osvanula je vijest o dotičnome vjeroučitelju koji je na satovima poticao na mržnju prema Srbima, a kojeg je anonimni učenik snimio mobitelom i objavio na Internetu. Nakon eksplozije članaka, učitelj je dobio otkaz, iako su se pojavila i mišljenja određenih ravnatelja kako dijete koje je snimku postavilo također treba biti kažnjeno, što se, dakako, ipak nije dogodilo.

Zanimljiv je i sadržaj prepiske kolega iz dotičnog razreda koji ukazuje na neke intrigantne karakteristike. Jedna djevojčica podržava snimatelja i navodi kako je vjeroučitelj imao mnogo takvih ispada.

Ista se nalazi na udaru svojih kolega koji joj zamjeraju “cinkarenje” i tvrde kako je dotični imao samo jedan takav ispad. Pojavljuju se čak i vrlo nasilne i slikovite prijetnje u kojoj joj kolege prijetе kako će ju nabiti na kolac.

Jedan je učenik napisao da bi svjedočio u Bagarićevu korist da je bio u prilici, dodavši da je to bio njegov prvi eksces. Učenica je rekla da je Bagarić to i prije činio, a ostali sudionici razgovora su je potom optužili da je ona snimila Bagarića i poslala snimku. - Daaaaaaaaa, daaaaaaaa, ja sam snimala. Ja sam kriva. Skužili ste me. Idem se ubit. Aj bok. - napisala je, a drugi su joj na to poručili da će je nabiti na kolac.^{lxxxviii}

Iz svega ovoga možemo zaključiti nekoliko stvari. Kao prvo, ono što je nekoć pripadalo pukom sjećanju, danas se može ovjekovječiti korištenjem suvremene tehnologije, što će jednoga dana uvelike promijeniti budućnost antropoloških istraživanja, kao i odnos prema sjećanju. Što se ostaloga tiče, barem na osnovu ovog primjera, čini se da nove generacije nisu ni u što boljoj poziciji nego one ispitivane u ovome radu. I dalje vlada strah od autoriteta, snažna solidarnost po pitanju šutnje i neprijateljska nastrojenost prema onima koji bi, eventualno, progovorili. Isto tako, postoji selektivno sjećanje, što vidimo iz tvrdnje učenika da on ranije nije bio sklon takvim ispadima, iako je djevojčica koja im se suprotstavila potvrdila da jest. Zbog specifičnog grupnog raspoloženja i stavova, velika je šansa da bi, s vremenom, ti učenici naprosto zaboravili da je ispada uopće bilo, što možda objašnjava način na koji se isti proces odvijao i u glavama ispitanika koji su sudjelovali u ovome radu.

Dakako da jedan primjer nije dovoljan da bi se potvrdio kontinuitet s ranijim generacijama. Niti jedan ispitanik naveden u ovome radu ne pripada generaciji koja se u ovome članku spominje, te iskustva mlađih nisu uključena u istraživanje.

Zaključak

Postoji mali broj istraživanja koja se dotiču ovog tipa tematike i sva su se uglavnom pojavila ulaskom u drugu dekadu 2000-tih. Ona korištena u ovome radu, izuzev mogeg, sprovedena su 2011. i 2015. godine.

Na prijelazu iz komunističkog u demokratsko uređenje, hrvatski je obrazovni sustav koristio vrlo sličan modus operandi čija se potreba za mijenjanjem u posljednje vrijeme sve glasnije javno iznosi, iako je konkretan napredak po tom pitanju spor.

Iako je bio moguć pod okriljem Crkve i u bivšoj državi, vjeronauk se u Hrvatskoj vratio na velika vrata i udomaćio u školskim ustanovama. S obzirom da se vezivao uz identitet u kriznom razdoblju kada se pojavio, većina hrvatske djece ga je pohađala. Osim nastave vjeronauka, isprepletena nacionalističko-religijska ideologija provlačila se školskim priredbama i popratnim ceremonijama u kojima je prednjačila misa kao obilježavanje početka ili kraja školske godine.

Kako je naciji za vrijeme rata nedostajalo svetih mjesta identitetskog narativa, odnosno, ona koja su postojala ticala su se i trenutnih neprijatelja, vjerski su praznici i rituali zamijenili državne, što se s vremenom mijenjalo, kako se zemlja sve više i više udaljavala od rata. Iako vjerski segment nije utihnuo, jedan dio religijskih dužnosti prebacio se na državu, s obzirom da su se pojavila nova mjesta nacionalističke mitološke važnosti, poput Vukovara.

Izuzev rituala, priredbi i nastave vjeronauka, poprilična doza ideološkog sadržaja zamijećena je u analizi udžbenika. Situacija se, čini se, ne mijenja, s obzirom da se unutar dva referirana istraživanja udžbeničkog sadržaja (jedno se odnosi na ratne i poslijeratne godine, drugo na školsku godinu 2015./2016.) rezultati ne razlikuju u znatnoj mjeri.

Ovakav tip pristupa i promocije identiteta teško da može izbjeći stvaranje negativnih stavova prema drugačijima, što, dakako, varira od sredine do sredine, a osjetnije je u manjim sredinama. Osim po pitanju religijske opredijeljenosti i nacionalnosti, neke se druge aktivnosti koje se smatraju "nekršćanskim", poput slušanja metal glazbe, alternativnog oblačenja ili čitanja fantastike, kao i interesa za pretkršćanske kulture, obilježavaju kao nepoželjne i izazivaju negativno, ponegdje i nasilno ponašanje od strane okoline, uključujući i nastavno osoblje.

Iako se većina ispitanika koji su u datom periodu bili djeca ne sjeća mnogih detalja po pitanju rituala kojima su bili izlagani, gradiva ili ideologije, mnogi pamte osjećaje nelagode, straha ili nejasne zaštićenosti. Nema značajne razlike između onih koji jesu, odnosno, nisu pohađali vjeronauk po pitanju negativnih iskustava. Većina ispitanika potvrdila je negativne osjećaje u odnosu na predmet, njegovu izvedbu i metode kojima su se služili.

Najčešće spominjane metode i rituali kojih se ispitanici sjećaju su sljedeće:

Misa početkom školske godine-univerzalna odlika-čini se da je mnogo škola provodilo ovu mjeru, s obzirom da je u pitanju jedna od rijetkih stvari kojih se sjećaju svi ispitanici. Sadržaj istih ili osjećaj obavezanosti pohađanja varira od škole do škole.

Naglašavanje vjersko-nacionalističke komponente školskih priredbi-isto tako varira u mjeri od škole do škole, no možemo uočiti da postoji.

Integriranost vjerskih sadržaja u sam obrazovni program-prikaz kršćanske religije kao povijesne činjenice, specifičan pristup hrvatskoj suvremenoj povijesti(od Drugog svjetskog rata nadalje), tematski zadaci za vrijeme katoličkih praznika itd. Iako postoje brojni dokazi koji potvrđuju ovaj aspekt udžbenika i školskih zadataka, samo se mali broj ispitanika uistinu sjeća ičega vezanog uz školski program i nastavni sadržaj.

Krajem '90-tih ponegdje se pojavljuju zadaci u formi ankete ili sastavka koji, na neki način, propitkuje kršćanska stajališta ili nedostatak istih u učenika. Tokom ovog perioda donose se različiti zakoni i propisi o načinu na koji će se vjerska edukacija provoditi, te to možda objašnjava propitkivanje ili pokušaj propitkivanja javnog mnijenja (djece ili roditelja). Kasnije se ova metoda pretežno ukida. Niti jedan ispitanik rođen u '90-tima nije potvrdio da se sjeća ičega sličnog, iz čega možemo zaključiti da je metoda ili posve povučena ili se opet radi o problemu sjećanja ispitanika.

Incidenti koji zadiru u život pojedinaca- profesorske burne reakcije na metal glazbu ili fantastičnu literaturu kao sotonističke, korištene teške riječi, kao svetogrđe-zabilježeno kod ispitanika obaju dekada-reakcije variraju od otvorenog omalovažavanja, vrijeđanja, kažnjavanja, pa čak i nasilja-npr. vjeroučitelj uništava ukrasne bundeve u razredu sačinjene povodom zabave na Noć vještica, optužujući djecu koja u zabavi sudjeluju da su pogani/heretici/.Ovakvi su incidenti češći u malim sredinama. Ispitanici iz Zagreba i Rijeke nisu spomenuli ništa slično.

Također je uočena velika rupa u sjećanjima, s obzirom da čak i kada se radi o sadržajima koji su dokazano bili prisutni, poput onih pronađenih u udžbenicima, potvrda od strane ispitanika je vrlo slaba. Čini se da se većina mladih polaznika osnovnih škola uglavnom ne sjeća problematičnih metoda indoktrinacije, što neki pripisuju nedostatku kritičkog mišljenja u toj dobi, dok su neki uvjereni kako ničega nije bilo.

Moguće je, također, da ljudi imaju slabu sposobnost detekcije diskriminacije ili indoktrinacije ukoliko nije apsolutno očigledna i iznimno nasilna, što donekle potvrđuje istraživanje na roditeljima koje su proveli Ančić i Puhovski.

U svakom slučaju, može se zaključiti da je hrvatski obrazovni sustav iznimno problematičan, da se postavlja autoritarni, te propagira specifičan pristup pripadnosti kroz izjednačavanje tradicijske religioznosti i nacionalizma, koristeći slične metode odgoja i rituale kakvi su se provodili i u bivšem režimu.

Ono što ispitanici najbolje pamte, ukoliko su pohađali vjeronauk, jest rigidni sustav podučavanja koji ih je prisiljavao na aktivnosti kojima nisu vidjeli smisao, pod prijetnjom ocjene ili ponegdje nadzemaljske kazne. Čini se da negativni osjećaji usmjereni ka nastavi vjeronauka prevladavaju među gotovo svim ispitanicima, bez obzira jesu li ga pohađali ili ne, te smatraju li se ili se ne smatraju vjernicima.

Područja istraživanja koja bi još detaljnije osvijetlila datu problematiku, te dala širi uvid u ovaj fenomen, bila bi bilježenje iskustava roditelja djece koja su išla na vjeronauk, da bi se ustanovili njihovi motivi, te jesu li i oni određene stvari primijetili kao problematične.Ukoliko je odgovor potvrđan, valjalo bi ustvrditi jesu li to bile iste stvari kao i kod roditelja djece koja nisu pohađala vjeronauk.

Interesantno bi bilo pozabaviti se i specifičnim dječjim igrama koje su uključivale rat ili vjerske/duhovne prakse u onim sredinama u kojima su se takve igre pojavljivale, kao i pozabaviti se ranije spomenutim fenomenom progona tzv. “alternativaca”.

Cjelokupna bi se tema mogla posmatrati i kroz prizmu šireg konteksta kreiranja nacije, te načina na koje je isto često povezano s religijom. Roger Brubaker^{lxxxix} smatra kako o značenju nacionalizma ne postoji jasni konsenzus.

Tako ga neki smatraju otklonom od religije, kojima se priklanja i ovdje spomenuta Zagorka Golubović, a drugi mu pak pripisuju intrinzičnu religijsku strukturu. Njegova se pojavnost podjednako vezuje uz pad religioznosti, kao i uz njezin rast.

U slučaju Hrvatske, mogli bismo njezinu jugoslavensku državnost poistovjetiti s idejom nacije kao zamjene za religiju, s obzirom na poželjni ateizam sustava, dok bi njeno novo buđenje pratilo inzistiranje na poticanju, ako treba i umjetnom stvaranju iznimno snažnog vjerskog zanosa.

Religija je uglavnom smatrana iznimno značajnim faktorom u uspostavljanju nacije. Carlton Hayes^{xc} nacionalizam čak i naziva religijom, pozivajući se na snažan osjećaj strahopoštovanja, rituale i simbole koji su, u svojoj suštini, posve jednaki religijskima. Izazivaju jednake emocije i tretiraju se na jednak način. Također, nacija ima svoju mitologiju koja stvara vlastitu zamišljenu prošlost.

Silvia Federici^{xci}, u svojoj knjizi “Kaliban i vještica” samu ideju religijske unifikacije povezuje s usponom centralizirane monarhije u periodu renesanse, s čime povezuje i fenomen Inkvizicije. Prema autoričinoj teoriji, trebalo je neutralizirati i ujediniti vjerovanja naroda da bi se ostvarila, s jedne strane, država kao stabilna zajednica, a s druge kapitalizam kao poredak. Samim time, nametanje homogene religioznosti spada u srž stvaranja projekta iz kojeg će niknuti nacija država kao produkt modernosti.

“Gradnja nacije kao kultura laži”, naslov je zanimljivog rada Andreje Zorić^{xcii}. Prema njezinom mišljenju, nacije se mogu promatrati i kao područje “kulture laži”, s obzirom na svjesne pokušaje da se kultura i jezik učine podobnima, a narod uvjeri da se u potpunosti s njima poklapa, što uključuje brojne metode.

Od nasilja Inkvizicije o kojoj govori Federici, te Althusserovih represivnih aparata države koji imaju legitimno pravo na nasilje unutar svojeg teritorija, pa sve do konstrukcije jezika i pisanja povijesnih romana, što su bili popularni načini buđenja nacionalne svijesti u 19. stoljeću. Druga "kultura" koja se često vezuje uz kreiranje nacije je tzv. kultura sjećanja, s obzirom da je dužnost svake države da obilježavanjem određenih povijesnih događaja, njegovanjem spomenika i manifestacija pridonese osjećaju zajedničke prošlosti.

Zanimljivo, Andreja Zorić navodi i još jednu metodu oblikovanja nacije za koju napominje da na području Hrvatske izostaje. Definira je organizacijom i udruživanjem različitih grupa u svrhu ostvarenja ili zaštite građanskih prava.

Ovakve nacije autorica naziva ustavno-državnima, a u njihovim se temeljima nalaze ideje zajedničkih ciljeva usmjerenih ka boljitku, poput različitih ljudskih sloboda, te poboljšanja uvjeta života.

Ukoliko pretpostavimo da je hrvatska država, unutar istraživanih perioda, prolazila kroz period "ozakonjenja" koji se provlačio kroz uspostavljanje mitologije i sprovedbu rituala, kao i pokušaj uvjetovanja svojih najmlađih članova, trebali bismo također pretpostaviti da bi taj period trebao u jednom trenutku završiti i biti zamijenjen novim.

No, je li se to dogodilo? Iako ovo istraživanje nije uključivalo polaznike škola kasnijih generacija, te ne može ništa tvrditi što bi bilo temeljeno na terenskom radu, prema medijskim podacima koji su analizirani, čini se da slični problemi još uvijek postoje. I dalje se inzistira na agresivnom nacionalizmu i religijskom sadržaju, iako je moguće da se izvedbe razlikuju. Ukoliko je vjerovati medijima, teme Drugog svjetskog rata, Domovinskog rata, te ustaša i partizana, kao i katoličanstva još uvijek su iznimno značajne za hrvatski identitet.

Rituali unutar školskog sustava, čini se, jenjavaju, barem što se tiče onih vjerskih i bivaju zamijenjeni nacionalnim ritualima, kao i znanjem mitologije, o čemu se ranije nije moglo govoriti. Rituali su bili sveprisutni, ali mitologiju koju bi trebali predstavljati malo je tko znao.

Ukoliko bismo pokušali cijeli proces stvaranja hrvatskog identiteta podijeliti na faze, dakako, u odnosu na temu ovog istraživanja, radilo bi se, ugrubo, o slijedećim kategorijama;

1. Rane devedesete-što se školskog sustava tiče, obilježavaju ih brojni rituali bez jasne, stabilne mitologije. Hrvatska se pošto-poto pokušava identificirati kao Europa, što je naročito vidljivo u najezi cro-dancea. Udaljavanje od susjeda ide toliko daleko da se povijesni toponimi brišu iz popularnih pjesama (Bijelo dugme, „Lipe cvatu“, Jugoslavija je zamijenjena Australijom, Film, „Sjećam se prvog poljupca“, dinari su zamijenjeni dolarima)
2. Rane 2000-te-jača mitologija, nicanje svetih mjesta.
3. Kasniji period-jenjavanje rituala, barem onih vjerskih na školskom prostoru, još uvijek jak narativ ustaštva, opterećenost Jugoslavijom, katolicizam, ali mirenje s određenim elementima kulture. Na sigurnoj udaljenosti od svojih početaka, Hrvatska polako prihvaća balkanski dio svojeg identiteta-više se ne inzistira na progonu narodnjaka, javljaju se hrvatske inačice istog, poput Rozge i Severine-hrvatski se identitet pozicionira kao i balkanski i europski. Udžbenici su i dalje sporni, ali javljaju se istraživanja koja kritiziraju ove prakse i upozoravaju na njihove poencijalne probleme.

Što se medija tiče, ne čini se da se išta naročito promijenilo. I dalje se suivremene teme posmatraju pod prizmom „tradicionalnih“ vrijednosti, što smo mogli vidjeti na primjerima reakcija na LGBT prava ili Istanbulske konvenciju, te pitanje legalnog pobačaja^{xciii}. Određeni se veliki sportski uspjesi dovode u vezu s Bogom. (npr. Blanka Vlašić^{xciv} i njezino preobraćenje.)

Kakva je situacija u školama teško je reći, s obzirom da mlađe generacije nisu sudjelovale u ovom istraživanju, izuzev medijskog primjera snimanja vjeroučitelja koji nije odskakao od ranijih primjera.

Zaključak koji bismo mogli donijeti o tipu hrvatskog nacionalizma jest taj da je religijske prirode. Pod samim se pojmom “religijski nacionalizam” podrazumijeva korištenje religije u svrhu postizanja nacionalističkih ciljeva. Prema nekima, religijski je nacionalizam^{xv} nuspojava globalizma i nikako nije ograničen isključivo na balkansku regiju. U Americi uzima zamaha nakon 11.09.2001., dok se u posljednje vrijeme, naročito s jačanjem migracijske krize, može uočiti i u Europi.

Što se zapadnjačkih sila tiče, posljedica je to stoljeća kolonijalizma i bogaćenja na račun drugih kultura, kao i globalizacije, te svjetske ekonomije^{xvi}. Također se radi i o osjećaju ugroženosti, gdje nastupa Bilgramijev višak identiteta. Kod Hrvatske je pak u pitanju posljedica bivšeg režima u kombinaciji s ratom, siromaštvom, korupcijom i osjećajem ugroženosti.

U globalnome se svijetu ona smješta na samoj granici; sa Zapadom dijeli to što se percipira kao “kršćanska i bijela”, a s “neprijateljima” Zapada siromaštvo i besperspektivnost.

Ono čemu danas svjedočimo, može se smatrati posljedicom pristupa odgoju, obrazovanju i ideologiji prilikom nastanka države, te odabranim metodama kojima su provedeni. Istraživanja usmjerena na ovaj tip tematike tek su se počela pojavljivati u proteklih nekoliko godina, kao i pokušaji da se ista stavi u širi kontekst i sagleda kroz kritičku prizmu. Ipak, s obzirom da je sve još uvijek dio procesa koji traje, bit će potrebno još barem neko vrijeme za dostatno vremensko udaljavanje koje bi omogućilo preciznije, objektivnije i konkretnije zaključivanje o značenju svega.

Reference:

ⁱGriffin, Roger, Ideology and culture, <https://doi.org/10.1080/13569310500395974>, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13569310500395974?journalCode=cjpi> 20, objavljeno, 08.8.2006, pristupljeno, 28.08.2018

ⁱⁱCitelighter, <https://www.citelighter.com/sociology/linguistics/knowledgecards/benedict-anderson-imagined-communities>, pristupljeno 04.09.2017

ⁱⁱⁱBabić, Eugen, Kritičko seciranje Althussera: Ideologija i ideološki aparati države, Centar za anarhističke studije, 15.11.2010, pristupljeno 04.09.2017

^{iv}Kautz, Rebecca, Ritual and Consciousness in Daily Practice, <https://www.rebeccakautz.com/blog-artist-working>, 20.11.2016, pristupljeno, 04.09.2017

^vAnčić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj

^{vi} Steber Colson, In-Depth Interviews: Data Collection Advantages and Disadvantages, objavljeno 23.01.2017, <http://www.cfrinc.net/cfrblog/in-depth-interviews-data-collection-advantages-and-disadvantages>, pristupljeno, 07.08.2018

^{vii}Mendez, Mariza, Autoethnography as a research method: Advantages, limitations and criticisms, Colomb. Appl. Linguist. J. vol.15 no.2 Bogotá July/Dec. 2013, http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0123-46412013000200010, pristupljeno, 04.09., pp 280

^{viii}Mendez, Mariza, Autoethnography as a research method: Advantages, limitations and criticisms, Colomb. Appl. Linguist. J. vol.15 no.2 Bogotá July/Dec. 2013, http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0123-46412013000200010, pristupljeno, 04.09., pp 281

^{ix}Mendez, Mariza, Autoethnography as a research method: Advantages, limitations and criticisms, Colomb. Appl. Linguist. J. vol.15 no.2 Bogotá July/Dec. 2013, http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0123-46412013000200010, pristupljeno, 04.09., pp 281

^xMendez, Mariza, Autoethnography as a research method: Advantages, limitations and criticisms, Colomb. Appl. Linguist. J. vol.15 no.2 Bogotá July/Dec. 2013, http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0123-46412013000200010, pristupljeno, 04.09., pp 282

^{xi}Mendez, Mariza, Autoethnography as a research method: Advantages, limitations and criticisms, Colomb. Appl. Linguist. J. vol.15 no.2 Bogotá July/Dec. 2013, http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0123-46412013000200010, pristupljeno, 04.09., pp 281

-
- ^{xii}Mendez, Mariza, Autoethnography as a research method: Advantages, limitations and criticisms, Colomb. Appl. Linguist. J. vol.15 no.2 Bogotá July/Dec. 2013, http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0123-46412013000200010, pristupljeno, 04.09, 284
- ^{xiii}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj
- ^{xiv}Dauenhauer, Jarić, Nenad, Koliko se školarce indoktrinira vjerom mimo vjeronauka?, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/koliko-se-skolarce-indoktrinira-vjerom-mimo-vjeronauka-20160509>, objavljeno, 09.05.2016, pristupljeno, 07.08.2018
- ^{xv}Prezentacija rezultata projekta „Analiza osnovnoškolskih udžbenika, čitanki i radnih bilježnica u pogledu zastupljenosti i uloge religijskih sadržaja”, udruga Protagora, 2016, Zagreb, <http://www.protagora.hr/WebSuite/UserData/Dokumenti/PDF/recenzija%20udzbjenika.pdf>
- ^{xvi}Golubović, Zagorka, An Anthropological Conceptualisation of Identity, 2010, hrcak.srce.hr/file/107859, pp 5
- ^{xvii}Golubović, Zagorka, An Anthropological Conceptualisation of Identity, 2010, hrcak.srce.hr/file/107859, pp 6
- ^{xviii}Golubović, Zagorka, An Anthropological Conceptualisation of Identity, 2010, hrcak.srce.hr/file/107859, pp 3
- ^{xix}Golubović, Zagorka, An Anthropological Conceptualisation of Identity, 2010, hrcak.srce.hr/file/107859, pp 8
- ^{xx}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 44
- ^{xxi} Daunhauer, Jarić, Nenad, Koliko se školarce indoktrinira vjerom mimo vjeronauka?, objavljeno 09.05. 2016, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/koliko-se-skolarce-indoktrinira-vjerom-mimo-vjeronauka-20160509>, 07.08.2018
- ^{xxii}Stokes, Bruce, <http://www.pewglobal.org/2017/02/01/faith-few-strong-links-to-national-identity/>, stokes, bruce, objavljeno, 01.02.2017, pristupljeno, 28.08.2018
- ^{xxiii} Turčin, Kristina, Tri četvrtine hrvatskih tinejdžera drži da NDH nije bila fašistička, a pola da su homoseksualci bolesni, objavljeno, 30.09.2015, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/porazavajući-rezultati-istraganja-tri-četvrtine-hrvatskih-tinejdžera-drži-da-ndh-nije-bila-fasisticka-a-pola-da-su-homoseksualci-bolesni/171178/>, pristupljeno, 07.08.2018
- ^{xxiv}<http://www.yourarticlelibrary.com/society/difference-between-traditional-and-modern-society/39157>, pristupljeno, 28.8.2018

^{xxv}https://hr.metapedia.org/wiki/Tisu%C4%87ljetni_san_o_hrvatskoj_dr%C5%BEavi, pristupljeno, 07.08.2018

^{xxvi}<https://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%A1%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0>, pristupljeno, 30.08.2018

^{xxvii} Peritz, Romina, UMJETNOST I VLAST Kako se kroz slike gradio Titov kult ličnosti, OBJAVLJENO: 14.05.2014., <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/umjetnost-i-vlast-kako-se-kroz-slike-gradio-titov-kult-licnosti/800638/>, pristupljeno, 28.08.2018

^{xxviii}https://www.laguna.rs/n1862_knjiga_vreme_cuda_laguna.html, pristupljeno, 28.08.2018

^{xxix}<https://www.vecernji.hr/i-mi-smo-imali-kult-licnosti-neki-ne-znaju-a-neki-i-ne-zele-znati-488789>, objavljeno, 19.12.2012, pristupljeno, 28.08.2018

^{xxx} Bilgrami, Akel, WHAT IS A MUSLIM? FUNDAMENTAL COMMITMENT AND CULTURAL IDENTITY, <https://docslide.net/documents/akeel-bilgrami.html>, pristupljeno, 04.09.2017

^{xxxi} Detrez, Raymon, Colonialism in the Balkans, <https://balkansbg.eu/en/content/postcolonial-studies/508-colonialism-in-the-balkans.html>, pristupljeno, 28.08.2018

^{xxxii} Detrez, Raymon, Colonialism in the Balkans, <https://balkansbg.eu/en/content/postcolonial-studies/508-colonialism-in-the-balkans.html>, pristupljeno, 28.08.2018

^{xxxiii} Cavers, W. David, Nationalism, Ethnicity, and the Cultural Politics of Identity, Totem: The University of Western Ontario Journal of Anthropology, vol 1, issue 1, 2011, The University of Western Ontario, <http://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1081&context=totem>, pp 5

^{xxxiv} *Dr. Franjo Tuđman i '200 bogatih obitelji', objavljeno: 02. ožujka 2016.,* <http://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-graana/23012-dr-franjo-tudman-i-200-bogatih-obitelji.html>, pristupljeno, 04.09.2017

^{xxxv}<http://www.yourarticlelibrary.com/society/difference-between-traditional-and-modern-society/39157>, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/dec/17/emile-durkheim-religion-sacred>, <https://jphabacon.wordpress.com/2014/04/15/marx-durkheim-and-weber-views-on-modern-society/>,

^{xxxvi} Puja, Mondal, Difference between Traditional and Modern Society, <http://www.yourarticlelibrary.com/society/difference-between-traditional-and-modern-society/39157>, pristupljeno, 28.08.2018

^{xxxvii} GIDDENS, Anthony, MODERNITY AND SELF-IDENTITY, https://biblio.csusm.edu/sites/default/files/reserves/giddens_modernity_and_self-identity_ocr.pdf, pristupljeno, 28.08.2018, pp 105

^{xxxviii}Martinović, Bratonja, Ljerka, Alternativa vjeronauku u osnovnim školama najkasnije do 2015, Novi list, <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Alternativna-vjeronauku-u-osnovnim-skolama-najkasnije-2015.>, objavljeno, 27.03.2012, pristupljeno, svibanj 2017

^{xxxix}Livajić Sandra, Većina europskih zemalja u školama ima neki oblik vjeronauka, <http://www.crol.hr/index.php/zivot/7496-vecina-europskih-zemalja-u-skolama-ima-neki-oblik-vjeronauka>, objavljeno, 01.03.2016, pristupljeno, lipanj 2017

^{xl}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 8

^{xli}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 28

^{xlii}Perry, Phillip, A growing number of scholars are questioning the historical existence of Jesus, <https://bigthink.com/philip-perry/a-growing-number-of-scholars-are-questioning-the-existence-of-jesus>, pristupljeno, 28.08.2018

^{xliii}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 30

^{xliv}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 31

^{xlvi}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 32

^{xlvi}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 43

^{xlvi}Katayoun, Kishi, Starr, Jo, Kelsey, Many Central and Eastern Europeans see link between religion and national identity, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/03/many-central-and-eastern-europeans-see-link-between-religion-and-national-identity/>, objavljeno, 03.11.2017, pristupljeno, 28.08.2018

^{xlvi}Hoblaj A., Lončarić-Jelačić N, Razum R., CRKVA I ODGOJ U HRVATSKOJ Istraživanje za europsku komparativnu studiju, UDK 27-662:3:37, Zagreb, pp 6

^{xlix}Larsen Bent Steeg, Tufte Thomas, Rituals in the modern world-applying the concept of ritual in media ethnography, pp 90, https://www.academia.edu/832890/Rituals_in_the_modern_world_-_applying_the_concept_of_ritual_in_media_ethnography, pristupljeno, 05.09.2017

ⁱLarsen Bent Steeg, Tufte Thomas, Rituals in the modern world-applying the concept of ritual in media ethnography, pp 91,
https://www.academia.edu/832890/Rituals_in_the_modern_world_-_applying_the_concept_of_ritual_in_media_ethnography, pristupljeno, 05.09.2017

ⁱⁱLarsen Bent Steeg, Tufte Thomas, Rituals in the modern world-applying the concept of ritual in media ethnography, pp 92,
https://www.academia.edu/832890/Rituals_in_the_modern_world_-_applying_the_concept_of_ritual_in_media_ethnography, pristupljeno, 05.09.2017

^{lii}Larsen Bent Steeg, Tufte Thomas, Rituals in the modern world-applying the concept of ritual in media ethnography, pp 93,
https://www.academia.edu/832890/Rituals_in_the_modern_world_-_applying_the_concept_of_ritual_in_media_ethnography, pristupljeno, 05.09.2017

^{liii}King Kahili S., Ritual and modern society, 1997,
<https://www.huna.org/html/skritual.html>, pristupljeno, 05.09.2017

^{liv}<https://www.marxists.org/glossary/terms/a/l.htm>, 05.09.2017

^{lv}http://staff.washington.edu/ellingsn/Hobsbawm_Inventing_Traditiions.pdf, 05.09.2017

^{lvi}Suk-Young Chwe, M., Rational Ritual: Culture, Coordination, and Common Knowledge, 2013, <http://press.princeton.edu/titles/9998.html>, pristupljeno, 05.09.2017

^{lvii}Peirano, Mariza, G.S., THE ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF RITUALS, Serie Antropologia, <http://www.dan.unb.br/images/doc/Serie272empdf.pdf>, pp 5, pristupljeno, 05.09.2017

^{lviii}Theorizing Rituals: Annotated Bibliography of Ritual Theory, 1966-2005, uredio/la Jens Kreinath, Michael Strausberg, pp 435,
[https://books.google.hr/books?id=r_eE02UP_J0C&pg=PA435&lpg=PA435&dq=The+definition+of+ritual+is+established+as:+%E2%80%9CRitual+is+a+culturally+constructed+system+of+symbolic+communication.+It+is+constituted+of+patterned+and+ordered+sequences+of+words+and+acts,+often+expressed+in+the+multiple+media,+whose+content+and+arrangement+are+characterized+in+varying+degree+by+formality+\(conventionally\),+stereotypy+\(rigidity\),+condensation+\(fusion\),+and+redundancy&source=bl&ots=LaQIC3Z6mO&sig=Cslva3GR3rGYp8FH30f5eQttgzY&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiBqbaumpXWAhUKIpoKHZNEDKcQ6AEIQzAG#v=onepage&q=The%20definition%20of%20ritual%20is%20established%20as%3A%E2%80%9CRitual%20is%20a%20culturally%20constructed%20system%20of%20symbolic%20communication.%20It%20is%20constituted%20of%20patterned%20and%20ordered%20sequences%20of%20words%20and%20acts%2C%20often%20expressed%20in%20the%20multiple%20media%2C%20whose%20content%20and%20arrangement%20are%20characterized%20in%20varying%20degree%20by%20formality%20\(conventionally\)%2C%20stereotypy%20\(rigidity\)%2C%20condensation%20\(fusion\)%2C%20and%20redundancy&f=false](https://books.google.hr/books?id=r_eE02UP_J0C&pg=PA435&lpg=PA435&dq=The+definition+of+ritual+is+established+as:+%E2%80%9CRitual+is+a+culturally+constructed+system+of+symbolic+communication.+It+is+constituted+of+patterned+and+ordered+sequences+of+words+and+acts,+often+expressed+in+the+multiple+media,+whose+content+and+arrangement+are+characterized+in+varying+degree+by+formality+(conventionally),+stereotypy+(rigidity),+condensation+(fusion),+and+redundancy&source=bl&ots=LaQIC3Z6mO&sig=Cslva3GR3rGYp8FH30f5eQttgzY&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiBqbaumpXWAhUKIpoKHZNEDKcQ6AEIQzAG#v=onepage&q=The%20definition%20of%20ritual%20is%20established%20as%3A%E2%80%9CRitual%20is%20a%20culturally%20constructed%20system%20of%20symbolic%20communication.%20It%20is%20constituted%20of%20patterned%20and%20ordered%20sequences%20of%20words%20and%20acts%2C%20often%20expressed%20in%20the%20multiple%20media%2C%20whose%20content%20and%20arrangement%20are%20characterized%20in%20varying%20degree%20by%20formality%20(conventionally)%2C%20stereotypy%20(rigidity)%2C%20condensation%20(fusion)%2C%20and%20redundancy&f=false), pristupljeno, 07.09.2017

^{lix}Grozanić, Dragan, intervju, Zoran Grozdanov: HRT provodi nacionalni projekt utjerivanja vjere u kosti, online verzija časopisa Novosti, objavljeno 23.01.2017, <https://www.portalnovosti.com/zoran-grozdanov-hrt-provodi-nacionalni-projekt-utjerivanja-vjere-u-kosti>, pristupljeno, 07.09.2017

^{lx}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 27

^{lxi}https://hr.wikipedia.org/wiki/Pagan_metal, pristupljeno, 07.09, 2017

^{lxii}<http://www.protagora.hr/WebSuite/UserData/Dokumenti/PDF/recenzija%20udzbenik a.pdf>, pp 17, pristupljeno, 07.08.2018

^{lxiii} Assante, Julia, Sex, Magic and the Liminal Body in the Erotic Art and Texts of the Old Babylonian Period, http://www.academia.edu/1817695/ Sex_Magic_and_the_Liminal_Body_in_the_Erotic_Art_and_Texts_of_the_Old_Babylonian_Period_Sex_and_Gender_in_the_Ancient_Near_East_Actes_de_la_XLVIIe_Rencontre_Assyriologique_Internationale_Helsinki_2-6_July_2001_Simo_Parpola_and_Robert_M._Whiting_eds._Helsinki_2002_27-51

^{lxiv}Djeci na satu vjeronauka pušten Sedlarov film o Jasenovcu, 19.04.2016, <http://hr.n1info.com/a118651/Vijesti/Djeci-na-satu-vjeronauka-pusten-Sedlarov-film-o-Jasenovcu.html>

^{lxv}http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/vijesti/3/Ne_dozvolimo_da_falsifikator_i_negator_genocida_Jakov_Sedlar_dobije_Nagradu_grada_Zagreba_/145/, pristupljeno, kolovoz 2018

^{lxvi}<http://www.teenstar.hr/program>, pristupljeno, kolovoz 2018

^{lxvii} SEKS U ŠKOLI, Katolički program Teen Star uči da je seks negativan, Nacional, br. 468, 2004-11-02, <http://arhiva.nacional.hr/clanak/14008/katolicki-program-teen-star-uci-da-je-seks-negativan>, pristupljeno, kolovoz 2018

^{lxviii} Prezentacija rezultata projekta „Analiza osnovnoškolskih udžbenika, čitanki i radnih bilježnica u pogledu zastupljenosti i uloge religijskih sadržaja”, udruga Protagora, 2016, Zagreb, <http://www.protagora.hr/WebSuite/UserData/Dokumenti/PDF/recenzija%20udzbenika.pdf>, pp 5

^{lxxix}Daunhauer, Jarić, Nenad, Koliko se školarce indoktrinira vjerom mimo vjeronauka?, objavljeno 09.05. 2016, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/koliko-se-skolarce-indoktrinira-vjerom-mimo-vjeronauka-20160509>, 07.08.2018

^{lxxx}Turčin, Kristina, Tri četvrtine hrvatskih tinejdžera drži da NDH nije bila fašistička, a pola da su homoseksualci bolesni, objavljeno, 30.09.2015, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/porazavajuci-rezultati-istrazivanja-tri-cetvrtine-hrvatskih-tinejdzera-drzi-da-ndh-nije-bila-fasisticka-a-pola-da-su-homoseksualci-bolesni/171178/>, pristupljeno, 07.08.2018

^{lxxxi}Matiček, Dražen, Dobra reklama za Boga, objavljeno, 19.05.2016, <http://www.h-alter.org/vijesti/kroz-skolu-do-boga>, 07.08.2018

^{lxxxii}Matiček, Dražen, Dobra reklama za Boga, objavljeno, 19.05.2016, <http://www.h-alter.org/vijesti/kroz-skolu-do-boga>, 07.08.2018

^{lxxxiii} Maretić Tanja, POUČAVANJE SUVREMENE NACIONALNE POVIJESTI NAKON 1990. GODINE. KOMPARATIVA ANALIZA SREDNJOŠKOLSKIH UDŽBENIKA POVIJESTI U HRVATSKOJ I SRBIJI., Zagreb, 2013, darhiv.ffzg.unizg.hr/2409/1/NOVI%20SADR.docx, pristupljeno, 07.08.2018, pp 16

^{lxxxiv} Maretić Tanja, POUČAVANJE SUVREMENE NACIONALNE POVIJESTI NAKON 1990. GODINE. KOMPARATIVA ANALIZA SREDNJOŠKOLSKIH UDŽBENIKA POVIJESTI U HRVATSKOJ I SRBIJI., Zagreb, 2013, darhiv.ffzg.unizg.hr/2409/1/NOVI%20SADR.docx, pristupljeno, 07.08.2018, pp 22

^{lxxxv} Maretić Tanja, POUČAVANJE SUVREMENE NACIONALNE POVIJESTI NAKON 1990. GODINE. KOMPARATIVA ANALIZA SREDNJOŠKOLSKIH UDŽBENIKA POVIJESTI U HRVATSKOJ I SRBIJI., Zagreb, 2013, darhiv.ffzg.unizg.hr/2409/1/NOVI%20SADR.docx, pristupljeno, 07.08.2018, pp 22

^{lxxxvi} Blažić, Sanja, CRO-DANCE: KONTEKST NASTANKA I UTJECAJI, objavljeno, 2016., <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:538/preview>, pristupljeno, 28.08.2018

^{lxxxvii} Postoje dokazi da Hrvati nisu Slaveni, već jedini narod koji je svoje korijene sačuvao 6500 godina, objavila, Nada Landeka, <http://www.hazud.hr/postoje-dokazi-da-hrvati-nisu-slaveni-vec-jedini-narod-koji-je-svoje-korijene-sacuvao-6500-godina/>, 26.01.2014, pristupljeno, 30.08.2018

^{lxxxviii}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 45

^{lxxxix}Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja, pp 45

^{lxxx} Livajić, Sandra, Vjeronauk nije tek običan školski predmet, objavljeno, 08.02.2016, <https://www.crol.hr/index.php/politika-aktivizam/7420-vjeronauk-nije-tek-obican-skolski-predmet>, pristupljeno, 07.08.2018

^{lxxxi} Cantelli, Veruska, Gloria Anzaldúa's Poetics of Gloria Anzaldúa's Poetics Borders, objavljeno, 26.10.2012, <http://www.warscapes.com/retrospectives/uncertain-borders/gloria-anzald-s-poetics-bordersorders>, pristupljeno, 07.08.2018

^{lxxxii} Presentacija rezultata projekta „Analiza osnovnoškolskih udžbenika, čitanki i radnih bilježnica u pogledu zastupljenosti i uloge religijskih sadržaja”, udruga Protogora, 2016, Zagreb, <http://www.protagora.hr/WebSuite/UserData/Dokumenti/PDF/recenzija%20udzbenika.pdf>,

^{lxxxiii} Hobljaj Alojzije, Lončarić-Jelačić Nevenka, Razum, Ružica, CRKVA I ODGOJ U HRVATSKOJ Istraživanje za europsku komparativnu studiju, UDK 27-662:3:37, Zagreb

^{lxxxiv} Eller, Jack, Davis, Introducing Anthropology of Religion, Routhledge, 2007

^{lxxxv} Satrapi Marjane, Persepolis, 2004, Pantheon

^{lxxxvi} Adler, A. Patricia, Kless, J. Steven, Adler, Peter, Socialization to Gender Roles: Popularity among Elementary School Boys and Girls, American Sociologist Association, Vol. 65, No. 3 (Jul., 1992), pp. 169-187, https://www.jstor.org/stable/2112807?seq=1#page_scan_tab_contents, pristupljeno, 30.08.2018

^{lxxxvii} Pannenberg, Wolfhart, Anthropology in Theological Perspective, A&C Black, 2004, pp 332, <https://books.google.hr/books?id=6bxTlCsfic8C&pg=PA332&lpg=PA332&dq=children+games+anthropology&source=bl&ots=bqhoPy9KSo&sig=f7oATgIDOh-0WlRMLUninTktai4&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwjws6zos8ncAhVuhaYKHcZWDR4ChDoATAJegQICRAB#v=onepage&q=children%20games%20anthropology&f=false>, pristupljeno, 07.08.2018

^{lxxxviii} Mončik, Monika, Olga, Snimali vjeroučitelja na satu: Škola ipak neće kazniti učenike, objavljeno, 10.01.2018, <https://www.24sata.hr/news/snimali-vjeroucitelja-na-satu-skola-ipak-nece-kazniti-ucenike-555861> - pristupljeno, 06.08.2018

^{lxxxix} <https://nationalismstudies.wordpress.com/2014/11/11/rogers-brubaker/>, objavljeno, 11.11.2014, pristupljeno, 30.08.2018

^{xc} Hayes, J.K. Charlton, Nationalism as a Religion, 1926, <https://www.panarchy.org/hayes/nationalism.html>, pristupljeno, 30.08.2018

^{xci}Federici, Silvia, Kaliban i veštica, Burevesnik, Zrenjanik, 2013, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/silvia-federici-kaliban-i-vestica>, pristupljeno, 30.08.2018

^{xcii} Kordić, Snježana, STVARANJE NACIJE KAO KULTURE LAŽI, <https://radiogornjigrad.wordpress.com/2015/02/12/snjevana-kordic-stvaranje-nacije-kao-kulture-lazi/>, objavljeno, 12.02.2015, pristupljeno, 30.08.2018

^{xciii} Jurasić, Dijana, U Zagrebu na Hodu za život 10.000 ljudi, 19. SVIBNJA 2018, <https://www.vecernji.hr/vijesti/u-zagrebu-na-hodu-za-zivot-10-000-ljudi-1246511>, Mijić Mate, Istanbulska konvencija je sredstvo za rušenje kršćanske civilizacije, 20. OŽUJKA 2018. , <https://www.vecernji.hr/premium/istanbulska-konvencija-je-sredstvo-za-rusenje-krscanske-civilizacije-1233645>

^{xciv} Blanka Vlašić o svom obraćenju: 'Kad mi je brat pricao o Bogu, plakala sam tri dana', <https://www.bitno.net/vjera/blanka-vlasic-o-svom-obracenju-kad-mi-je-brat-pricao-o-bogu-plakala-sam-tri-dana/>, objavljeno, 29.08.2013, pristupljeno, 30.08.2018

^{xcv} Religious Nationalism, <https://www.enotes.com/research-starters/religious-nationalism>, Religious Nationalism, pristupljeno, 30.08.2018

^{xcvi} Juergensmeyer, Mark, Rise of Religious Nationalism, Journal of International Affairs, ol. 50, No. 1, Religion: Politics, Power and Symbolism (Summer 1996), pp. 1-20, <https://www.jstor.org/stable/24357402>

Popis literature:

1. Adler, A. Patricia, Kless, J. Steven, Adler, Peter, Socialization to Gender Roles: Popularity among Elementary School Boys and Girls, American Sociologist Association, Vol. 65, No. 3 (Jul., 1992), pp. 169-187, https://www.jstor.org/stable/2112807?seq=1#page_scan_tab_contents, pristupljeno, 30.08.2018
2. Ančić, B. i T. Puhovski (2011.) Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Forum za slobodu odgoja
3. Assante, Julia, Sex, Magic and the Liminal Body in the Erotic Art and Texts of the Old Babylonian Period, [http://www.academia.edu/1817695/ Sex Magic and the Liminal Body in the Erotic Art and Texts of the Old Babylonian Period](http://www.academia.edu/1817695/Sex_Magic_and_the_Liminal_Body_in_the_Erotic_Art_and_Texts_of_the_Old_Babylonian_Period) Sex and Gender in the Ancient Near East Actes de la XLVIe Rencontre Assyriologique Internationale Helsinki 2-6 July 2001 Simo Parpola and Robert M. Whiting eds. Helsinki 2002 27-51
4. Babić, Eugen, Kritičko seciranje Althussera: Ideologija i ideološki aparati države, Centar za anarhističke studije, 15.11.2010, pristupljeno 04.09.2017
5. Blanka Vlašić o svom obraćenju: 'Kad mi je brat pričao o Bogu, plakala sam tri dana', <https://www.bitno.net/vjera/blanka-vlasic-o-svom-obraćenju-kad-mi-je-brat-pricao-o-bogu-plakala-sam-tri-dana/>, objavljeno, 29.08.2013, pristupljeno, 30.08.2018
6. Blažić, Sanja, CRO-DANCE: KONTEKST NASTANKA I UTJECAJI, objavljeno, 2016., <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:538/preview>, pristupljeno, 28.08.2018

-
7. Bilgrami, Akel, WHAT IS A MUSLIM? FUNDAMENTAL COMMITMENT AND CULTURAL IDENTITY, <https://docslide.net/documents/akeel-bilgrami.html>, pristupljeno, 04.09.2017
 8. Cantelli, Veruska, Gloria Anzaldúa's Poetics of Gloria Anzaldúa's Poetics Borders, objavljeno, 26.10.2012, <http://www.warscapes.com/retrospectives/uncertain-borders/gloria-anzald-s-poetics-bordersorders>, pristupljeno, 07.08.2018
 9. Cavers, W. David, Nationalism, Ethnicity, and the Cultural Politics of Identity, Totem: The University of Western Ontario Journal of Anthropology, vol 1, issue 1, 2011, The University of Western Ontario, <http://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1081&context=totem>
 10. Citelighter, <https://www.citelighter.com/sociology/linguistics/knowledgecards/benedict-anderson-imagined-communities>, pristupljeno 04.09.2017
 11. Daunhauer, Jarić, Nenad, Koliko se školarce indoktrinira vjerom mimo vjeronauka?, objavljeno 09.05. 2016, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/koliko-se-skolarce-indoktrinira-vjerom-mimo-vjeronauka-20160509>, 07.08.2018
 12. Detrez, Raymon, Colonialism in the Balkans, <https://balkansbg.eu/en/content/postcolonial-studies/508-colonialism-in-the-balkans.html>, pristupljeno, 28.08.2018
 13. Djeci na satu vjeronauka pušten Sedlarov film o Jasenovcu, 19.04.2016, <http://hr.n1info.com/a118651/Vijesti/Djeci-na-satu-vjeronauka-pusten-Sedlarov-film-o-Jasenovcu.html>

-
14. Dr. Franjo Tuđman i '200 bogatih obitelji', objavljeno: 02. ožujka 2016., <http://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-graana/23012-dr-franjo-tudman-i-200-bogatih-obitelji.html>, pristupljeno, 04.09.2017
 15. Eller, Jack, Davis, *Introducing Anthropology of Religion*, Routhledge, 2007
 16. Federici, Silvia, *Kaliban i veštica*, Burevesnik, Zrenjanik, 2013, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/silvia-federici-kaliban-i-vestica>, pristupljeno, 30.08.2018
 17. GIDDENS, Anthony, *MODERNITY AND SELF-IDENTITY*, https://biblio.csusm.edu/sites/default/files/reserves/giddens_modernity_and_self-identity_ocr.pdf, pristupljeno, 28.08.2018, pp 105
 18. Griffin, Roger, *Ideology and culture*, <https://doi.org/10.1080/13569310500395974>, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13569310500395974?journalCode=cjpi20>, objavljeno, 08.8.2006, pristupljeno, 28.08.2018
 19. Grozanić, Dragan, intervju, Zoran Grozdanov: HRT provodi nacionalni projekt utjerivanja vjere u kosti, online verzija časopisa *Novosti*, objavljeno 23.01.2017, <https://www.portalnovosti.com/zoran-grozdanov-hrt-provodi-nacionalni-projekt-utjerivanja-vjere-u-kosti>, pristupljeno, 07.09.2017
 20. Golubović, Zagorka, *An Anthropological Conceptualisation of Identity*, 2010, hrcak.srce.hr/file/107859
 21. Hayes, J.K. Charlton, *Nationalism as a Religion*, 1926, <https://www.panarchy.org/hayes/nationalism.html>, pristupljeno, 30.08.2018

-
22. Hobljaj Alojzije, Lončarić-Jelačić Nevenka, Razum, Ružica, CRKVA I ODGOJ U HRVATSKOJ Istraživanje za europsku komparativnu studiju, UDK 27-662:3:37, Zagreb
23. Juergensmeyer, Mark, Rise of Religious Nationalism, Journal of International Affairs, ol. 50, No. 1, Religion: Politics, Power and Symbolism (Summer 1996), pp. 1-20, <https://www.jstor.org/stable/24357402>
24. Katayoun, Kishi, Starr, Jo, Kelsey, Many Central and Eastern Europeans see link between religion and national identity, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/03/many-central-and-eastern-europeans-see-link-between-religion-and-national-identity/>, objavljeno, 03.11.2017, pristupljeno, 28.08.2018
25. Kautz, Rebecca, Ritual and Consciousness in Daily Practice, 20.11.2016, <https://www.rebeccakautz.com/blog-artist-working>, pristupljeno, 04.09.2017
26. King Kahili S., Ritual and modern society, 1997, <https://www.huna.org/html/skritual.html>, pristupljeno, 05.09.2017
27. Kordić, Snježana, STVARANJE NACIJE KAO KULTURE LAŽI, <https://radiogornjigrad.wordpress.com/2015/02/12/snjezana-kordic-stvaranje-nacije-kao-kulture-lazi/>, objavljeno, 12.02.2015, pristupljeno, 30.08.2018
28. Larsen Bent Steeg, Tufte Thomas, Rituals in the modern world-applying the concept of ritual in media ethnography, pp 92, https://www.academia.edu/832890/Rituals_in_the_modern_world_-_applying_the_concept_of_ritual_in_media_ethnography, pristupljeno, 05.09.2017
29. Livajić, Sandra, Vjeronauk nije tek običan školski predmet, objavljeno, 08.02.2016, <https://www.crol.hr/index.php/politika-aktivizam/7420-vjeronauk-nije-tek-obican-skolski-predmet>, pristupljeno, 07.08.2018

-
30. Maretić Tanja, *POUČAVANJE SUVREMENE NACIONALNE POVIJESTI NAKON 1990. GODINE. KOMPARATIVA ANALIZA SREDNJOŠKOLSKIH UDŽBENIKA POVIJESTI U HRVATSKOJ I SRBIJI.*, Zagreb, 2013, darhiv.ffzg.unizg.hr/2409/1/NOVI%20SADR.docx, pristupljeno, 07.08.2018
31. Martinović, Bratonja, Ljerka, *Alternativa vjeronauku u osnovnim školama najkasnije do 2015*, Novi list, <http://www.novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Alternativna-vjeronauku-u-osnovnim-skolama-najkasnije-2015.>, objavljeno, 27.03.2012, pristupljeno, svibanj 2017
32. Matiček, Dražen, *Dobra reklama za Boga*, objavljeno, 19.05.2016, <http://www.h-alter.org/vijesti/kroz-skolu-do-boga>, 07.08.2018
33. Mendez, Mariza, *Autoethnography as a research method: Advantages, limitations and criticisms*, *Colomb. Appl. Linguist. J.* vol.15 no.2 Bogotá July/Dec. 2013, http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0123-46412013000200010, pristupljeno, 04.09., pp 280
34. Mončik, Monika, Olga, *Snimali vjeroučitelja na satu: Škola ipak neće kazniti učenike*, objavljeno, 10.01.2018, <https://www.24sata.hr/news/snimali-vjeroucitelja-na-satu-skola-ipak-nece-kazniti-ucenike-555861> - pristupljeno, 06.08.2018
35. Pannenberg, Wolfhart, *Anthropology in Theological Perspective*, A&C Black, 2004, pp 332, <https://books.google.hr/books?id=6bxTlCsfic8C&pg=PA332&lpg=PA332&dq=children+games+anthropology&source=bl&ots=bqhoPy9KSo&sig=f7oATgIDOh-0WlRMLUninTktai4&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwjws6zos8ncAhVuhaYKHcZWDR4ChDoATAJegQICRAB#v=onepage&q=children%20games%20anthropology&f=false>, pristupljeno, 07.08.2018

-
36. Perry, Phillip, A growing number of scholars are questioning the historical existence of Jesus, <https://bigthink.com/philip-perry/a-growing-number-of-scholars-are-questioning-the-existence-of-jesus>, pristupljeno, 28.08.2018
37. Prezentacija rezultata projekta „Analiza osnovnoškolskih udžbenika, čitanki i radnih bilježnica u pogledu zastupljenosti i uloge religijskih sadržaja”, udruga Protagora, 2016, Zagreb, <http://www.protagora.hr/WebSuite/UserData/Dokumenti/PDF/recenzija%20udzbenika.pdf>,
38. Postoje dokazi da Hrvati nisu Slaveni, već jedini narod koji je svoje korijene sačuvao 6500 godina, objavila, Nada Landeka, <http://www.hazud.hr/postoje-dokazi-da-hrvati-nisu-slaveni-vec-jedini-narod-koji-je-svoje-korijene-sacuvao-6500-godina/>, 26.01.2014, pristupljeno, 30.08.2018
39. Puja, Mondal, Difference between Traditional and Modern Society, <http://www.yourarticlelibrary.com/society/difference-between-traditional-and-modern-society/39157>, pristupljeno, 28.08.2018
40. Religious Nationalism, <https://www.enotes.com/research-starters/religious-nationalism>, Religious Nationalism, pristupljeno, 30.08.2018
41. Satrapi Marjane, Persepolis, 2004, Pantheon
42. SEKS U ŠKOLI, Katolički program Teen Star uči da je seks negativan, Nacional, br. 468, 2004-11-02, <http://arhiva.nacional.hr/clanak/14008/katolicki-program-teen-star-uci-da-je-seks-negativan>, pristupljeno, kolovoz 2018
43. Steber Colson, In-Depth Interviews: Data Collection Advantages and Disadvantages, objavljeno 23.01.2017, <http://www.cfrinc.net/cfrblog/in-depth-interviews-data-collection-advantages-and-disadvantages>, pristupljeno, 07.08.2018

-
44. Stokes, Bruce, <http://www.pewglobal.org/2017/02/01/faith-few-strong-links-to-national-identity/>, stokes, bruce, objavljeno, 01.02.2017, pristupljeno, 28.08.2018
45. Suk-Young Chwe, M., Rational Ritual: Culture, Coordination, and Common Knowledge, 2013, <http://press.princeton.edu/titles/9998.html>, pristupljeno, 05.09.2017
46. Theorizing Rituals: Annotated Bibliography of Ritual Theory, 1966-2005, uredio/la Jens Kreinath, Michael Strausberg, pp 435, [https://books.google.hr/books?id=r_eE02UP_J0C&pg=PA435&lpg=PA435&dq=The+definition+of+ritual+is+established+as:+%E2%80%9CRitual+is+a+culturally+constructed+system+of+symbolic+communication.+It+is+constituted+of+patterned+and+ordered+sequences+of+words+and+acts,+often+expressed+in+the+multiple+media,+whose+content+and+arrangement+are+characterized+in+varying+degree+by+formality+\(conventionally\),+stereotypy+\(rigidity\),+condensation+\(fusion\),+and+redundancy&source=bl&ots=LaQIC3Z6mO&sig=Cslva3GR3rGYP8FH30f5eQttgzY&hl=hr&sa=X&ved=0ahUK_EwiBqbaumpXWAhUKIpoKHZNEDKcQ6AEIQzAG#v=onepage&q=The%20definition%20of%20ritual%20is%20established%20as%3A%E2%80%9CRitual%20is%20a%20culturally%20constructed%20system%20of%20symbolic%20communication.%20It%20is%20constituted%20of%20patterned%20and%20ordered%20sequences%20of%20words%20and%20acts%2C%20often%20expressed%20in%20the%20multiple%20media%2C%20whose%20content%20and%20arrangement%20are%20characterized%20in%20varying%20degree%20by%20formality%20\(conventionally\)%2C%20stereotypy%20\(rigidity\)%2C%20condensation%20\(fusion\)%2C%20and%20redundancy&f=false](https://books.google.hr/books?id=r_eE02UP_J0C&pg=PA435&lpg=PA435&dq=The+definition+of+ritual+is+established+as:+%E2%80%9CRitual+is+a+culturally+constructed+system+of+symbolic+communication.+It+is+constituted+of+patterned+and+ordered+sequences+of+words+and+acts,+often+expressed+in+the+multiple+media,+whose+content+and+arrangement+are+characterized+in+varying+degree+by+formality+(conventionally),+stereotypy+(rigidity),+condensation+(fusion),+and+redundancy&source=bl&ots=LaQIC3Z6mO&sig=Cslva3GR3rGYP8FH30f5eQttgzY&hl=hr&sa=X&ved=0ahUK_EwiBqbaumpXWAhUKIpoKHZNEDKcQ6AEIQzAG#v=onepage&q=The%20definition%20of%20ritual%20is%20established%20as%3A%E2%80%9CRitual%20is%20a%20culturally%20constructed%20system%20of%20symbolic%20communication.%20It%20is%20constituted%20of%20patterned%20and%20ordered%20sequences%20of%20words%20and%20acts%2C%20often%20expressed%20in%20the%20multiple%20media%2C%20whose%20content%20and%20arrangement%20are%20characterized%20in%20varying%20degree%20by%20formality%20(conventionally)%2C%20stereotypy%20(rigidity)%2C%20condensation%20(fusion)%2C%20and%20redundancy&f=false), pristupljeno, 07.09.2017
47. Turčin, Kristina, Tri četvrtine hrvatskih tinejdžera drži da NDH nije bila fašistička, a pola da su homoseksualci bolesni, objavljeno, 30.09.2015, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/porazavajući-rezultati-istraživanja-tri-cetvrtine-hrvatskih-tinejdžera-drži-da-ndh-nije-bila-fasisticka-a-pola-da-su-homoseksualci-bolesni/171178/>, pristupljeno, 07.08.2018

-
48. <http://www.yourarticlelibrary.com/society/difference-between-traditional-and-modern-society/39157>,
49. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/dec/17/emile-durkheim-religion-sacred>,
50. <https://jphabacon.wordpress.com/2014/04/15/marx-durkheim-and-weber-views-on-modern-society/>
51. <https://www.marxists.org/glossary/terms/a/l.htm>, 05.09.2017
52. http://staff.washington.edu/ellingsn/Hobsbawm_Inventing_Traditions.pdf, 05.09.2017
53. https://hr.wikipedia.org/wiki/Pagan_metal, pristupljeno, 07.09, 2017
54. [http://www.protagora.hr/WebSuite/UserData/Dokumenti/PDF/recenzija%20udzbenika.pdf](http://www.protagora.hr/WebSuite/UserData/Dokumenti/PDF/ recenzija%20udzbenika.pdf), pp 17, pristupljeno, 07.08.2018
55. http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/vijesti/3/Ne_dozvolimo_da_falsifikator_i_negator_genocida_Jakov_Sedlar_dobije_Nagradu_grada_Zagreba_/145/, pristupljeno, kolovoz 2018
56. <http://www.teenstar.hr/program>, pristupljeno, kolovoz 2018